

SZUHAY PÉTER – KÓSZEGI EDIT

Örökös lakás. Az etnikus egyediség és a kétegyházi Faragó Zsigmond temetése

Rituális események értelmezéséhez elengedhetetlen a lejátszódó folyamatoknak valamilyen rögzítése. Ennek az esettanulmánynak az alapját egy kétegyházi roma temetés videokamerás felvétele képezi. A dolgozat első része e felvétel leírását tartalmazza. A temetés előzményeit két forrásból fejthetjük azután meg. Egyfelől előképeket kereshetünk a korábbi temetésekből, amelyek egyes elemei például kínálóznak e konkrét temetés megszervezése során. A falu román görögkeleti népességének temetési szokásai és a helybeli, illetve környékbeli oláh cigány temetkezési szokások egyaránt mintául szolgálnak. Másrészt e temetés megszervezése nehezen értelmezhető a korábbi konkrét temetések ismerete nélkül. 1990 óta a cigány temetések egy részét videokamerára rögzítették maguk a résztvevők, és ezek azután mind a legközelebbi, mind az azt követő temetéseket befolyásolhatták.

1999. június 28-án, hétfőn a gyulai kórházban meghalt Faragó Zsigmond kétegyházi lakos. Az 57 éves férfi három nappal korábban, szombaton unokája kerékpárcsomagtartóján utazott. A sorompónál lévő kocsmánál meg akart állni még egy fröccsre, unokája azonban úgy gondolta, hogy nagyapja már ügyis kaptos, nem kéne többet innia, és ezért tovább hajtott. Nagyapja ekkor leugrott a kerékpárról, elesett és beütötte a fejét. Pillanatnyi bódultság után felkelt, még bement a kocsmába, lekérte a fröccsét, ám hogy rosszul lett, a kocsmában levő rokonai hazavitték, és felesége lefektette. Az esetnek nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a család, a rosszulletet részegségnek tudták be. A férfi az éjszaka hörgött és jajgatott, mint máskor, ha részegen került ágyba. Sem másnap reggel, sem délelőtt nem kelt fel, ezért fiai bevitték Gyulára a kórházba. A kórházban kétszer is megműtötték, de már végig kómában volt, és úgy halt meg, hogy nem beszélt családjával.

Faragó Zsigmond Faragó József és Faragó Etel nyolcadik gyereke volt. Testvérei mind Kétegyházán élnek, egyedül Grigor bátyja halt meg pár évvel ezelőtt. Amikor 1993-ban egyik nővére bemutatta családját, úgy mondta: „Zsiga, vagyis Bubi a szegény, mert neki kellett a legtöbb gyereket kiházasítani.” Zsigának hét gyereke van, három fia és négy lánya. 1975-ben költözött az újfaluba (a vasúton túli részre), a faluszéli Nagy Sándor utcába. Ma hat gyereke ugyanebben az utcában lakik, mind önálló házban, illetve háztartásban, csak egy lánya került el a faluból, Kevermesre ment férjhez. Zsiga 14 éves korában kezdett dolgozni, előbb vízhordó volt a Bánkúti Állami Gazdaságban. Dolgozott mezőgazdasági munkásként a Gyulai Állami Gazdaságban, majd a Békéscsabai Hűtőházban és végül a Békéscsabai Agro Iparnál. Ennek felbomlásával bocsátották el, innentől vált munkanélkülivé. Megélhetését gyógynövénygyűjtögetés (kamilla, gyermeklancfű, hársfavirág, bodza, makk), csigázás, a betakarítás után kint maradt termés mezgerelése, a parasztoznak végzett napszámosmunka, libatartó gazdaságban végzett

libatépés biztosította. Foglalkozott lótarással is, ám ennek inkább csak a fuvarozásban látta hasznát.

Faragó Zsigmonddal 1992 szeptemberében ismerkedtünk meg. A helybeli fiatalok egy konfliktust követően három cigány család házát rongálták meg, Kamazzal bedöntötték a kerítést, és benzines palackot – Molotov-koktélt – dobtak a házra. Kilenc fiatal a rendőrség letartóztatott. A falubeliek szervezkedni kezdtek, és a kultúrházban tartott népgyűlésen a vizsgálati fogságban tartott fiatalok szabadon bocsátását és a három cigány család kiköltöztetését követelték.

Aláírásgyűjtő ívet szerkesztettek, azt akarták elérni, hogy a cigányok aláírásukkal követeljék – az amúgy velük rokonsági kapcsolatban lévő – Csurár család elűzését (lásd bővebben Szuhay 1993). Hűségnyilatkozatként értelmezték volna, ha a cigányok legitimálják követelésüket. Faragó Zsigmondtól azt várták, hogy mind családja, mind pedig az Újfaluban lakó többi cigány család körében szerezzék meg az aláírásokat. Ebben a helyzetben vettünk részt egy hosszú beszélgetésben, amikor Zsiga és testvére, Nándi az e csapdahelyzetben való lehetséges helyes cselekvést vitatták meg. Ha eleget tesznek a gázsok óhajának, elárulják testvéreiket és a későbbiekben előre szentesítik a parasztok önkényes eljárását, mely később őket is elérheti. Ha az aláírást megtagadják, magukra haragítják a parasztokat, és közvetlenül ők is bekerülhetnek a kiűzendők körébe. Ezért aztán Zsiga a halogatás taktikáját választotta. Kalauzunkká szerződött, hogy megtaláljuk a szomszéd faluban bujkáló Csurárakat.

Ekkortól datálódik kapcsolatunk. Ha a faluban jártunk, elsőként őt kerestük fel. Meghívott fiának esküvőjére, és együtt vettünk részt rokonsági körében több családi összejövetelen. Mindig ügyelt arra, hogy a másokkal való kapcsolatunk rajta keresztül bonyolódjon. Testvéreinek tekintett bennünket. Bátyjának hathetes pománáján említette először, hogyha meghal, szeretné, ha ott lennének a temetésén. Hat héttel halála előtt – utolsó találkozásunkkor – elmesélte álmát. Azt álmodta, hogy meghalt, és mi nem voltunk ott a temetésén. Megesketett minket „ha a világ végén vagytok is, el kell jönnötök a virrasztalásomra és temetésemre”. Megesküdünk.

1999. június 30-án, halála után két nappal csöngött a telefon. „Meghalt a testvéretek.”

Az eset leírása – Zsiga virrasztalása és temetése

Csütörtök este Kőszegi Gyulával – aki videokamerával végig rögzítette az eseményeket – és Vajda Imrével érkeztünk a virrasztalóra.

A ház udvarán négy asztalból egy hosszú asztalsort alakítottak ki, melyet abroszokkal takartak le. Az asztalok mellett padokat, lócákat és támlás székeket helyeztek el. A bútorokat, az evőeszközöket, tányérokat, abroszokat főleg Zsiga gyerekei és szomszédai hordták össze. Az udvarra bevezető kétszárnyú vaskaput sarkig kitárták, és a járdán túli gyepre a fűz- és szilvafák alá szintén ülőalkalmatosságokat helyeztek el. Az érkező vendégeket, akik pálinkát, sört vagy bort hoztak, az asztalhoz ültették le, és vacsorával kínálták. A ház előtti udvaron – amelyet egy kerítés választ el a baromfiudvartól – asztalok álltak. Itt főzték az aznapi vacsorára szánt birkapörköltet. A virrasztásra érkezett vendég körbékínálta a szomszédait az általa hozott pálinkával. Az első kortyot gondo-

san a földre lötytintette, majd Zsiga emlékére ivott asztal-társaival. Az ételt fogadott szakács készítette, Zsiga középső fia, Csabi felügyeletével. A krumplit a menyek főzték, és ők hordták fel folyamatosan az asztalra a pörköltet is, meg a savanyút is. A virrasztásra jövők érkezési sorrendben ettek, majd helyüket átengedték az újonnan jövőknek. Miután befejezték az étkezést, kiültek a ház elé. A vacsora utáni sört a vők hordták fel az asztalra és a fa alatt üldögélőknek. A férfiak és nők kisebb csoportokban beszélgettek, énekeltek. A csoportok rendre átszerveződtek, Zsiga gyermekei azonban főleg az asztalnál foglaltak helyet. Csütörtökön este Jánosé, a legkisebb fiúé volt a főszerep. Aznap adta el a házáat, hogy a temetésre tamburás zenekart fogadjon fel. Hat héttel korábban büszkén mutatta házáat, amit pár hete vett, és maga újíttott fel: tapasztotta, meszelte. Apja haláláig már mintegy két éve nem ivott. Átkot tett magára, hogy többet nem fogyaszt alkoholt. Az első virrasztalóestén oldotta fel magát fogadalma alól, és ebben megerősítették anyja és testvérei is.

Zsiga halála a család életében egy időszak lezárását és egy új időszak kezdetét jelentette. Ebből és a gyászból következően szinte előírássá vált, hogy a virrasztalóban inni kell, ami automatikusan magyarázatul szolgál az eddigi megtartóztatás megváltoztatására. (Számptalan korábbi látogatásunk során sosem fordult elő, hogy békés hétköznapi alkalomkor – akár Zsigánál, akár bármelyik gyerekénél – ital lett volna otthon, vagy ők maguk alkalom híján ittak volna. Ha azonban falun kívüli rokon vagy ismerős érkezett, italt szereztek, vagy a kocsmába mentek, hogy az ivással is megtiszteljék egymást.)

János mint a legkisebb fiú és mint aki fizikai felépítésében leginkább hasonlít apjára, apja szerepét vette át ezen az estén. (Apját becsülték a faluban szép énekléséért.) A három fiútestvér közül János a legjobb énekes, és ezen az estén apja örökségét akarta megszerezni. Rendre apja hallgató nótáit énekelte, és velünk is úgy próbált beszélni, mintha ő maga lett volna Zsiga. Zsiga távoli anyai ági rokonán és közeli barátján, Lemezén kívül szinte alig engedett mást énekez-szóhoz jutni. Vele lehetett, de nélküle nem lehetett énekelni. Lassan már minden vendég evett, így már a család tagjai is leülhettek a vacsorához. Vacsora után az udvaron a szomszéd ház falának tolt padokon a lányok egy sorban, egymás mellett ültek, merengtek csendben, köztük anyjuk, Böske a fotelban elbóbiskolt. Bangyi, a nászasszony csendesen énekelt. Éjfél után János is el-elcsendesült. Néha még ő, Lemez és Bangyi énekelt egy-egy dalt, egyszer-egyszer többen is bekapcsolódtak az éneklésbe, de már inkább csak kisebb csoportokban beszélgettek a virrasztók, tartva egymásban a lelket, hogy azért maradjanak ébren emberek. Többen rövidet aludtak, csak úgy az ülőalkalmatosságokon vagy kint a fa alatt a gyepen.

Másnap már kora reggel, ahogy virradt, beindult az élet. Úgy tűnt, mindenki tudja, hogy mi a dolga. A család úgy tudta, hogy délelőtt adják ki Zsigát a kórházból. Ezért Tutu, a legidősebb fiú elment Orosházára a megrendelt érckoporsóért, hogy azt majd a kórházba szállítsa. Gizi, Tutu felesége kísérte anyósát, Böskét a kórházba. Ezalatt otthon a menyek vásárolni mentek a boltba. A középső fiú, Csabi a disznóvágást vezényelte, amiben sógorai segédkeztek. A legidősebb lány, Roszka és férje, Pityu a sírhely elkészítését intézték, melyben nagy szakértelemmel vett részt Balla, Zsiga keresztfia, Zsiga bátyjának, Lajosnak a gyermeke. A szőnyeg, falvédőt már az előző napokban megvásárolták. Most a téglákat szállították, hogy megépíthessék a sírkamrát. Elmesélik, hogy a sírkamra légmentes kialakítását Malgócs István cigány kőműves találta ki.

Az utcabeli romák, szomszédok, akiknek autójuk van, vállalták mind Roszka, mind

Böske és Tutu szállítását. Minden olajozottan működik, nincs semmi pánik, nem sürgetik egymást, hiszen mindenki tudja, mi a dolga és teljesen világos, hogy mindent meg fognak oldani. Készülődés közben átjárnak egymás házába, és öltözködés közben együtt idézgetik fel Zsiga utolsó napjainak történéseit, s ismétlik el egymásnak, mit is jelentett nekik Zsiga.

Mi Böskeéket kísértük a kórházba. Böske előkészítette Zsiga jobb állapotú és kedvelt ruháit. Kiderült, hogy Zsiga kalapja elég megviselt állapotban van, pedig fontos viselet volt Zsiga számára. Iboly, az unokahúg egy szó nélkül megoldja a problémát, beáztatja egy vödör vízbe, „majd ráérünk ráadni, ha itt lesz a háznál”. A kórházba megérkezve, mikor beadták a ruhát, megtudták, hogy csak délig adják ki a halottat. Ha addig nem ér ide a koporsó, legközelebb csak hétfőn lehet elvinni Zsigát. Böske, Gizi és a szomszéd kint a padon ülve latolgatták, hogy mi is történt a műtételnél, mit érezhetett szegény, amikor felnyitották a fejét. Azon aggódtak, nehogy koponyájából kivegyék az agyát, mert akkor Zsiga teste már nem volna teljes értékű. Attól féltek, hogy szalmával tömik ki a fejét. Mivel Tutunak már rég itt kellett volna lennie a koporsóval, de nem érkezett meg, megindult a körbetelefonálás. Kiderült, hogy az autó, amivel elindultak, útközben le-robban, másikat kellett szerezni, de nyugalom, mert mindjárt Orosházán vannak. Mi túlkön ültünk az idegességtől, mindjárt dél, de ők látszólag – legalábbis hozzánk képest – nyugodtak voltak, valamitől úgy érezték, ez is megoldódik majd, és ha nem sikerül (bár nagyon szeretnék elvinni a halottat, és mert a további virrasztalás további pénzkiadással jár), akkor hétfőn lesz a temetés. Elharangozták a delet, Tutu még mindig nem érkezett meg, de ők biztosak voltak benne, hogy mindjárt megérkezik, és Zsigát egy kicsit később is ki fogják adni. Így is történt. Félve nézik meg Zsigát, hiszen a műtét miatt levágták azt a gyönyörű, dús, mákos haját, bajszát és természetesen a vágás is nagyon látszik. Ez már nem is ő – mondták –, de Böske minden félelme ellenére azért mégiscsak megsimogatta. Elindult a menet, elől a halottszállító autó, mögötte meg a szomszéd kocsijában a család, aztán a Tutut szállító jármű.

Eközben az utcabeli gyerekek és a felnőttek közül is sokan Zsiga házánál üldögéltek, várakoztak. Kint a főútnál néhány gyerek a kocsik érkezését figyelte, és – Jön a papó! Jön a papó! – kiáltással rohantak jelenteni a hírt. Mire a ház elé fordultak az autók, már ott volt a család apraja-nagyja. A szobában ugyan már minden elő volt készítve Zsiga fogadására, de a halottszállítók a szűk folyosón sehogyse tudtak befordulni a koporsóval. Pillanatok alatt születtek a variációk, mit is szokás ilyenkor tenni. Ki kell bontani a ház falát! Kibontani nem lehet, mert az rosszat hoz. Az ablakon kellene bevinni, de ahhoz is bontani kellene az ablakot, különben sem szabad bevinni, mert az is rosszat jelent. Végül az udvaron fogadták a hazatért halottat, s feltették a koporsót az udvaron álló kocsira, amit hamarjában néhány virággal feldíszítettek. Levették a koporsó tetejét, hogy mindenki láthassa Zsigát. Jó egy órát állt a koporsó a félárnyékban a kocsin, hogy mindenki meglátogathassa Zsigát a háznál. Mivel odakinn 38 fokos hőség volt, meg különben is gerenda alatt kell lennie a halottnak, kénytelenek voltak beletörödni, hogy Zsigát ki kell vinni a temetőbe, a ravatalozóba. Így hát a koporsót újból betették a halottaskocsiba és kivitték a temetőbe.

A halottasházba, a „boncterembe” vitték a koporsót. A ravatalon Zsiga nyitott koporsóban feküdt, beborítva virágokkal, kezében a kalap. A délután során még csak néhányan jöttek hozzá elbúcsúzni, megköszönni, amit értük tett, felidézni közös szép em-

lékeiket, elmondani neki, mennyire fog hiányozni, mit fognak egyáltalán most kezdeni nélküle. A családonként érkező közeli rokonok ekkor még rövid időt töltöttek nála, azonban mindig tartózkodott egy-két ember körülötte.

Közben megérkezett Roszka, a legidősebb lány, aki eddig a sírkamrát intézte, és csak most szerzett tudomást arról, hogy apját nem tartják otthon a háznál a virrasztalásra. Számára ez valóságos tragédia volt, mert úgy élte meg, hogy a temetőben csak a szegényeket ravatalozzák (úgy is hívta: szegényház), és ezt nem lehet megbocsátani senkinek. Sírva okolta magát, hogy nem volt otthon és apját nem tudta saját házába vitetni, s vádolta a többieket, hogy szegénybe hozták az egész családot. Különösen Tutut okolta. Úgy érezte, hogy apjuk nem ezt érdemelte, hisz egész életében dolgozott értük, hogy ellássa őket, és mindent megadjon nekik. Vádolta anyját, hogy fél a halottól, azért tette ezt, és szidta bátyját, Tutut, a legidősebb fiútestvért, hogy megengedte ezt a szégyent. „Hét gyermeked van, és egy sem vitt a házába, ez olyan szívfájdalom, hogy vigyél el engem is” – zokogta. Férje próbálta nyugtatgatni.

Ahogy sötétedett, egyre többen jöttek. Az aznap esti virrasztalást a ravatalozóban kezdték. Körülállták Zsigát, énekeltek, búcsúztak tőle. Fejénél felesége állt, s fiai, Tutu, Csabi és János. A fiuk feleségei a ravatal bal oldalán helyezkedtek el. A ravatalozó előtti padok is megteltek, előkerültek az italok, csendesen iszogattak, beszélgettek. Odabent egyre nagyobb lett a kör Zsiga körül, Tutu vezényelte az éneklést, mellette Cseplin, a nevelt fiú és Lemez volt a hangadó. A ravatalozó előtt egyre közeledő énekszó hallatszott, lovas kocsi kanyarodott be, rajta Roszka és családja, állva énekeltek szívfájdalmukat. Roszka megérkezésével ez az este a két testvér, Roszka és Tutu harcáról, versengéséről szólt. Az alapvető konfliktuson túl, tudniillik, hogy apjukat nem a háznál virrasztalják, ez a legidősebb testvér és a legidősebb fiú harca is volt, ami egyre drámaibbá vált. Hol Roszka kezdte az éneklést, hol Tutu, de mindketten fenntartották maguknak a jogot, hogy övék az elsőbbség. A többi testvér csak nagyon halkán próbálta őket nyugtatni. Roszka hosszú improvizált siratóénekekben mondta el, hogy amikor kisgyermekek voltak, és szegénységben éltek, apjuk a faluba járt koldulni, hogy legyen a család számára betevő falat. Szemrehányást tett anyjának, hogy ő bezzeg ezt soha nem tette volna meg értük. Azt is felhánytorgatta neki, hogy az utóbbi időben rosszul bánt apjával, és ha részegen ment haza, nem engedte be őt, sőt még fiait is ellene heccelte. Ilyenkor apja lányainál, különösen nála talált menedéket. Azt bizonygatta, hogy az összes testvér közül ő szerette legjobban apját. Miközben simogatta, csókolgatta apját, arra kérte őt, hogy vigye magával, mert nem akar nélküle tovább élni. Roszka egyre jobban hergelte magát, rengeteg pálinkát ivott és újra és újra belekötött Tutuba. Böske Tutut próbálta nyugtatni, mert úgy gondolta, ha fia nem válaszol lányának, az talán megnyugszik, ezért azt őt ért sértegetéseket is lenyelte. A legkritikusabb ponton azonban Lemez bravúros ügyességgel oldotta meg a helyzetet, átvette az éneklést, és ettől hirtelen mind a két fél elcsitult, bár csak átmeneti időre és csak a halott mellett, mert a ravatalozó előtt a villongások még folytatódtak. Roszka, aki azt is sérelmezte, hogy Zsiga testvérei sem adják meg apjának a kellő tiszteletet, nem kezdeményeznek nótákat, egyre felpörgettebb állapotba került, most már mindenkit kérdőre vont, és amikor éjfélkor a család úgy döntött, hogy otthon folytatja a virrasztalást, nem akart hazamenni, nem akarta otthagyni az apját a szegényházban. A család különböző módszerekkel tett kísérletet rá, hogy szándékát megváltoztassa, de ő elég sokáig hajthatatlan maradt. Aztán mikor később

mégiscsak elindult hazafelé, egyre csak azt hajtogatta, hogy az apja vigye el magával őt is, mert ő ezt nem bírja feldolgozni.

Otthon folytatódott a virrasztás. Lényegében ugyanabban a körben, mint a megelőző este. A vendégek felváltva ettek, mert nem tudtak mindenkit egyszerre leültetni az asztalhoz. Reggelig együtt maradtak, már alig énekeltek, inkább csak beszélgettek és bóbiskoltak.

Szombat reggel elpakolták az udvarról az asztalokat és padokat, helyébe tölték Balla lovas kocsiját, melyet virággal körbedíszítettek. A kitárt kapuban már ott állt a feldíszített lovas kocsi mikor megérkezett a halottaskocsi Zsiga koporsójával. Áttették a koporsót a lovas kocsira és levették fedelét. Közben az emberek folyamatosan mondták Zsiga nótáit. Megérkezett Balla, Zsiga keresztfia, aki aztán az egész temetést celebrálta, lévén, hogy övé a kocsi és az elé fogott egy pár fekete ló, különben is ő testvére, Ádám temetése óta a cigány szokások és hagyományok nagy tudója. Minden az ő utasításaitól volt hangos. Ezt kizárólag arra az időre függesztette fel, míg a pap elbúcsúztatta a háztól Zsigát. A görögkeleti papot és a kántort a család hozta autóval a házhoz 10 órára. A pap törve beszélt a magyart (mivel Romániából került a faluba), ezért a temetésen részt vevők alig értették szavát. A helyzet a papnak is kínos lehetett, ezért a búcsúztatót rövide fogták. A halott megáldása után el is vitték a papot is meg a kántort is és megbeszélték, hogy délután találkoznak a ravatalozónál. A család számára láthatóan fontos volt a pap jelenléte, de csak addig, míg a kötelező szertartást el nem végezte.

Balla irányításával megindult a menet. Ő ült a bakon, így aztán ő döntötte el, meddig mennek, mikor és hol állnak meg, és egy-egy helyen meddig időznek. A kocsi mellett és után változó rendben a család, a gyerekek, unokák (beleértve a karon ülő apróságokat és csecsemőket is), a testvérek, a szomszédok, barátok haladtak. A menetet póniló húzta kis kocsi zárta, rajta a folyamatosan kínált sörökkel, üdítővel. A menet végig énekelt. Mielőtt a köves útra rákanyarodtak volna, Balla megállt, és a ládákból elővett sörökkel körülloccsolták a kocsit. Néhányan a koporsóhoz mentek, ahol felváltva egy-egy résztvevő elénekelte Zsigának kedves nótáját. A söröket vagy a zsebből előhúzott pálinkákat körbekínálták. Mindenki ivott, kilötytyintve természetesen az első kortyokat Zsigának. Aztán indult a menet tovább. Néhány száz méter múlva a következő állomásnál, Zsiga kocsmájánál megálltak. Elsőnek Zsiga nővérei szaladtak be a kocsmába, ahol pálinkát és kannás bort vettek. Ez volt az a kocsmá, ahol a tragikus baleset történt. A nővérek a lovak előtt földhöz verték a pálinkát, és a borral körbelocsolták a lovak körül az aszfaltot. Zsiga mindegyik fia, unokaöccsei és több barátja követve Gizi és Mogyor példáját, be mentek a kocsmába, ittak Zsigára, italt vettek, melyet ők is szertelocsoltak. Néhányan közben folyamatosan énekelték Zsiga nótáit.

Egy fél órás tartózkodás után újból megindult a menet. Egy páran útközben csatlakoztak a többiekhez, koszorúikat és virágcsokraikat feltették a kocsira. Amikor áthaladtak a sorompón túli nagyfaluba, az egyik mellékutcánál, ahol a rokonság másik fele lakik, már többen várták a menetet, hogy csatlakozzanak hozzá. Nem messze ettől, a Fő úton Balla házában is megálltak. A ház előtt italokkal megterített, virágokkal feldíszített asztal és egy szentképekkel és szobrocskákkal megrendezett oltár várta a menetet. Köré székeket helyeztek el. Itt ültek Balla szülei, Zsiga bátyja, Lajos és felesége, Picis. A menet megállt és Lajos lépett a koporsóhoz, hogy elénekeljen néhány dalt Zsigának. A várakozók étellel-itallal kínálják a megérkezőket, helyet az idősebbeket. Zsiga fiai már nehezen

állnak lábukon, láthatóan arra törekedtek, hogy fájdalmukban részegségig igyák magukat. A rokonságból néhányan türelemmel próbálják támogatni őket, és megszervezik, hogy a menet végére csatlakozott Porsche, Lajos fiának, Narancsnak az autója pár órára hazavigye a fiukat. A többiek jó egy órát eltöltenek Balla háza előtt. Többen leheverednek a fűre, de közben mindig van valaki, aki Zsiga koporsójánál énekel. Arra is van idő, hogy Balla néhány szomszéd faluból jött cigánnyal üzletelni próbáljon, lovat adjon el vagy cseréljen.

Balla házától a temető bejáratáig már csak néhány száz méter az út. Ennek megtétele azonban újabb egy órába telt. A temető kapujában ismét hosszú időre megálltak, egy kocsit elküldtek a papért, egy másikat Zsiga fiaiért. Amikor mindenki megérkezett, bevonultak a ravatalozó elé. A lovas kocsit befaroltatták a ravatalozó, közvetlenül az ott emelt tábori oltár elé. A család által megírt búcsúszöveget itt énekelte el a kántor. Zsiga név szerint elbúcsúzott feleségétől, gyermekeitől, vejeitől, menyeitől, unokáitól, azok házastársaitól és gyerekeitől, testvéreitől, azok házastársaitól és gyerekeitől, unokatestvéreitől, azok házastársaitól és gyerekeitől, barátaitól és szomszédaitól. A nagy hőségben mindenki árnyékot keresett, így az egyházi szertartásban az emberek kevésbé vettek részt, mondhatni átengedték Zsigát a „hivatalos eljárásnak”. A számukra unalmas egyházi szertartást követően egy időre ismét elküldték a papot. A temetés résztvevői ismét menetté szerveződtek, a ravatalozótól a sírhelyig tartó úton több halott rokon sírjánál megálltak, ahol Zsiga nevében mintegy elbúcsúztak a már korábban elhunytaktól, így kötve össze a még átmeneti állapotban lévő Zsigát a már örökre eltávozottakkal. Zsiga sírhelyénél a koporsót levették a kocsiról, két pallót fektettek a tisztaszobának berendezett sírkamra fölé, és erre tették a koporsót. A sírt körbeülték, és órákig énekeltek, de immár együtt, közösen. Innentől kezdve elmaradtak az egyéni búcsúzkodások, és mindenki egygyé vált a közös éneklésben.

Két óra elteltével többen azon voltak, hogy már eresszék le a koporsót, de Balla nem engedte ezt. Teljesen átvette az irányítást Zsiga gyerekeitől és vejeitől. Amikor azonban a pap megérkezett, megtört ellenállása, és nagy gonddal leeresztették a koporsót a sírkamrába. Ekkor még hosszú vita folyt arról, hogyan kell az örökös lakást berendezni. A sírkamrát előzőleg már körbeszőnyegezték, asztalt és két széket tettek bele. Amikor a koporsót leeresztették, akkor rendezték el a gyermekek és testvérek művirág csokrait, és terítették meg az asztalt italokkal. Gizi még lemászott a sírba, hogy kioldja Zsigán a gatyamadzagot és cipőfűzőjét, eltegye magának a szemfedőjét. Ő helyezte el a rokonok Zsigával küldendő pénzét is. Amikor úgy érezték, hogy tökéletesen berendezték a sírt, többek irányítása mellett a sír falára ráhelyezték a beton gerendákat, s közé bélés testeket tettek. Ezt lefedték padlószőnyeggel és beborították nejlonfóliával, majd ráhúzták a földet. A pap röviden megáldotta a sírt, és már azt sem várta meg, hogy a keresztet kitűzzék. A kitartó résztvevők – ekkor ugyanis már többen hazaszállingóztak – még virágokkal feldíszítették a sírhantot, visszaültek a sír mellé, és folytatták a közös éneklést, kortyolgatták meleg sörüket. Esteledett, mire az utolsó férfiak, Lemez, Balla, Zsiga gyermekei és vejei elmentek a temetőből. A temetést nem követte aznap este tor.

A temetésre hat héttel nagyjából ugyanazok, akik a temetésen is részt vettek, összegyűltek Zsiga házánál, hogy megtartsák a pománát. A lakomát megelőzően, akik levették a részleges gyászt, a háznál megborotvátkoztak. Tyúkhúslevest főztek, tyúkot sütöttek, és birkapörköltet készítettek a vendégeknek. Ebéd után kimentek a temetőbe, ahol

néhány órát beszélgetéssel és énekléssel töltöttek. Emlékmiséket nem tartottak Zsigáért. Magukban emlékeztek meg, többek között azzal is, hogy elmesélték álmaikat.

A temetés fenti leírása során arra törekedtünk, hogy a bonyolult családi és társadalmi viszonyokból következő „esetlegességeket” kidomborítsuk, ezzel is hangsúlyozva ennek s ezen felül talán minden temetésnek az egyediségét.

A temetés helyi mintája

Faragó Zsigmond temetésének előzményeit két forrásból fejthetjük meg. Egyfelől előképeket kereshetünk a korábbi temetésekből, amelyek egyes elemei például kínálkoznak a konkrét temetés megszervezése során. A falu román görögkeleti népességének temetési szokásai és a helybeli, illetve környékbeli oláh cigány temetkezési szokások egyaránt mintául szolgálnak.¹ Másrészt a temetés megszervezése nehezen értelmezhető a korábbi konkrét temetések ismerete nélkül. 1990 óta a cigány temetések egy részét videokamerára rögzítették, mely felvételek ettől kezdve mind a legközelebbi, mind az azt követő temetéseket befolyásolhatták. A temetési kazetták kézzől kézre jártak, főleg a temetésen részt vevő családokhoz kerültek, és a résztvevők elemezték – ha nem is magát a tényleges temetést, hanem – magát a felvételt, vagyis a temetés azon képi rögzítését, amelyet az operátor tartott fontosnak megörökíteni, illetve azt, amit az adott temetés szervezői tartottak fontosnak az operátorral megörökíttetni. Ilyenformán minden felvett temetést egy zárt műalkotásként értelmezhetünk, amelynek egyes elemei egy következő temetést szervezők értékrendjében követendőnek vagy azt meghaladandónak számítanak.

A faluban élő görögkeleti románok temetését két korszakra lehet osztani. 1974-ig, amíg a ravatalozó nem épült fel, a románok is háztól temettek. A halál beállta és a temetés közötti időben a nagyszámú rokonsági, szomszédosági és ismerősi körben folyamatosan virrasztottak. A virrasztásban szalonnát, kolbászt, fánkot, valamint pálinkát és bort kínáltak a vendégeknek. Az éjszaka folyamán felváltva énekeltek egyházi énekeket, és meséltek, beszélgettek a halott fölött. A halottat egyházi lobogókkal a pap vezetésével népes menet kísérte – körüljárva a falu nagy részét – a temetőbe, a menet közben többször megállva négyesével járták körül a koporsót, és felváltva imádkoztak a halottért. A koporsót a sírba lebocsátva még hosszan imádkoztak, majd halotti tort rendeztek a halott házájánál. A ravatalozó megépülésével a virrasztás helye a temetőbe került, ideje egy estére és azon belül néhány órára szűkült, a virrasztók köre pedig erősen lecsökkent. Az étel- és italfogyasztás szimbolikus mértékre zsugorodott, a virrasztók egy-egy stampedli pálinkát és pár darab fánkot kaptak. Megszűnt a halott fölött való mesélés, beszélgetés, és kizárólag csak egyházi énekeket énekeltek. A temetés menetének útvonala lerövidült a ravatalozó és a sírhely közötti útszakaszra. Elmaradt a temetés utáni tor is. Megmaradt ugyanakkor a halottas ruha időben való elkészítésének előírása és a halottas textíliák gondos összekészítése. Mára a hangsúly a sírhely még a halált megelőző megszerzésére és a síremlék időállóságának megteremtésére összpontosul. A románok temetése mintegy a közösségi emlékezet gyakorlásának visszaszorulásával a szűkebb rokonsági kör magányosodó szertartásává válik.

A cigányok az elmúlt évtized temetéseinek mintáit egyre inkább saját csoportjuk

temetéseiből merítik. Világos, hogy a korábbi évtizedekben a görögkeleti román temetések régiesebb formája erőteljesebben hatott és épült be kulturális rendszerükbe, mint az elmúlt évtizedek látványosan változó rendje.

Az első mintaadó, videóra rögzített temetés Faragó Zsigmond unokaöccsének temetése volt 1990-ben. Faragó Ádámot saját apósa szúrta halálra. A 21 éves fiatalembert halála után két héttel, december 24-én, Ádám és Éva napján temették el. A temetésen részt vettek olyan budapesti rokonok, akik videokamerát hoztak, s a temetést irányító testvérek instrukciói nyomán a halott házánál tartott búcsúztatástól a földre tételéig tartott hosszú idő, illetve folyamat több állomását, a temetés folyamatát rögzítették mintegy három óra hosszúságban. Abból következően, hogy a temetés mások számára is visszanezhetővé vált, és ennek szertartásából meríteni lehetett, a következő temetéseket szervezők is tanultak, és annak különböző elemeihez viszonyították saját családtagjuk temetését. Ennek természetesen feltétele volt, hogy Faragó Ádám temetése olyan „műalkotássá” sikeredett, amelyet mások értékelték, elfogadtak, és a korábbi temetésekhez képest is tökéletesnek tartottak. A tökéletesség megítélése magában foglalja a tisztelet érvényesülését, a méltóság megvalósulását, a gyászban való osztozást és mintegy átfogóan a temetés szépségét. Ez az első rögzített temetés mintegy ideáltípusává is vált a későbbi temetéseknél.

Faragó Ádám apja Zsiga egyik bátyja, aki talán a legsikeresebb a testvérek közül. A falu közepén parasztok között él, és jószágtartással foglalkozik. Tucatnyi tehene és lova van. A teheneket jobbra leadásra tartja, míg a lovakkal elsősorban kereskedik. Hat gyermeke közül kettő felsőfokú iskolát végzett. Fia, Ádám már tizenhárom éves korában megbecsült kereskedőnek számított, és szülei éppen arra voltak büszkék, hogy gyermekük egyenrangú partnere a negyven-, ötvenéves kereskedőknek. Húszéves korára függetlenné és önállóvá vált, saját háza és portája volt, és állatállománya vetekedett apjával. A gyermek kivívta szülei megbecsülését, és világosan érzékeltették vele, hogy sikeresége folytán még iskolázott testvéreinel is büszkébbek rá. Egyedül házasságával voltak elégedetlenek, hiszen egy dobozi romungró (magyar cigány) leányt vett feleségül, akinek szülei azt akarták, hogy a fiatalok Dobozra költözzenek. Ádám halálakor egy három hónapos kislányt hagyott maga után – ekkor már gyermekével feleségétől külön élt –, akit magukhoz vettek, és kislányukként neveltek tovább. Mindezek a tények közrejátszottak abban, hogy a korábbi oláh cigány temetési szokásokat túlhaladó temetést rendeztek Ádámnak. Ebben nagy részt vállalt Ádám négy bátyja és egy még nőtlen öccse. A temetésen a család presztízsét és Ádám kiválóságát kellett demonstrálni. A faluban az oláh cigányok közül ez a család számított a legmegbecsültebbnek, és közülük is Ádám a legsikeresebbnek. A temetést megelőzően két héten keresztül virrasztottak, a temetési menet során szinte az egész falut végigjárták. Megálltak az elhunyt iskoláinál, kedvenc kocsmáinál, boltjainál, azoknál az intézményeknél, ahol rövid élete során megfordult, és amelyek élete fontos helyszínei voltak. Ezeken a helyszíneken a temetési menet résztvevőin túl megvendégelték az éppen ott tartózkodó parasztokat, és ahol elhaladtak, minden ház kapujába egy szál szegfűt tűztek ki. Így mutatták meg a parasztnak gyermekük halála miatti fájdalmukat. A temetőben – a faluban az elsők között – a sírhelyet kriptává, „örökös lakássá” alakították ki. Fiukat üvegkoporsóba helyezték, hogy az utolsó pillanatig mindenki láthassa őt, és kezébe nagy köteg pénzt helyeztek, hogy mindenkit emlékeztessenek a sikerességére, arra, hogy milyen jól bánt a pénzzel, „ho-

gyan tudott ötszáz forintból ötvenezer forintot csinálni”. A virrasztás tizennégy estéjén felszolgált ételek és italok, a temetési menetben elkínált pálinkák, sörök és borok mennyisége, a koporsó és a kriptáé költsége a család teljesítőképességén belül maradt (jóllehet több tehenet és lovat adtak el), mégis azt a falu nem cigány közössége hivalkódó, magamutogató temetésként értékelte, míg az oláh cigányok körében tiszteletet és megbecsülést vívott ki a család. Mind a távolabbi családtagok, mind pedig a halottal és családjával kapcsolatban álló oláh cigányok úgy értékelték a temetést, hogy az a halott érdemeit kifejező, szép, méltóságteljes és örök életre emlékeztető temetés volt.

A kétegyházi gázsók és cigányok a temetésről

A helybeli nem cigányok, mind az önkormányzat tisztviselői, mind pedig a parasztlakosok úgy gondolják, hogy a cigányok és „magyarok” temetési szokásai között alapvető különbségek érvényesülnek. E szerint a magyarok (románok) felkészülnek a halálra, míg a cigányok félnek a haláltól. A halálra való felkészülés azt jelenti, hogy egy nem cigány ember már negyvenéves korára összekészíti a „halottas készületét”, vagyis azt a ruhát, amiben majd eltemetik, a koporsóba kerülő lepedőt, a szemfedőt, a ravatalozásnál használt textíliákat. Előre megvásárolják a férj és feleség sírhelyét (egy sírhely megváltása 25 évre szól, és nem ritka, hogy egyszerre két szakaszt, vagyis ötven évet is megváltanak). Mindezek igazolására mutatják meg a temetőt, ahol rengeteg sírhely felett elkészült az emlékmű a halott nevével és születési dátumával, vagyis hiányzik a halálozás dátuma, hisz a sírhely tulajdonosa még él. Ezzel szemben a cigányok között egyetlen sírhely található, ahol egy még élő ember leendő helyét tüntetik fel. (Zsiga nővére, Gizi édesanyja mellett szeretne nyugodni, ezért még életében lefoglalta a dupla sírhely szabad felét.)

A románok arra törekednek, hogy sírhelyet a temető elejében vásároljanak. Itt magasabb egy-egy sírhely ára, hiszen ez a rész magasabb presztízsűnek számít, mint a temető hátsó frontja. A cigányok ezzel szemben nem arra törekednek, hogy a magasabb presztízsű temetőrészben, hanem hogy egymás közelében vásároljanak sírhelyet. Az 1970-es évek előtt a görögkeleti temető szélén a kerítés felé eső oldalon állt a cigányok elkülönített temetőrésze. Az első, már a temető középső szektorának végén lévő sírhelyet 1973-ban vásárolták meg, és innentől kezdve a többiek is e sírhely környékén temették el halottaikat.

1974-ben elkészült a községi ravatalozó. Ettől kezdve az egészségügyi törvényeknek megfelelően a románok a temetőben tartották a virrasztást, és innen is indult a temetés. Hamar elfogadták és belenyugodtak abba, hogy halottjaikat immár nem a háztól temetik. A gázsók szerint ezzel szemben a cigányok mind a mai napig ragaszkodnak ahhoz, hogy halottjuk otthon maradjon, illetve ha az kórházban halt meg, haza és ne a ravatalozóba kerüljön. Az önkormányzat tisztviselői szemet hunynak a fölött, hogy a cigányok otthon tartják halottjukat vagy a kórházból kiadott halottat – a halottszállítót megfizetve – hazaviszik. Ha a halott nem kórházban halt meg, negyvennyolc órán belül el kell temetni. A románok elfogadták ezt a rendelkezést, a cigányok azonban arra törekednek, hogy minél inkább meghosszabbítsák a virrasztás idejét, hiszen úgy gondolják, hogy a halott lelke mindaddig velük van, amíg testét el nem földelték. A cigányok

úgy gondolják, hogy a halottat saját lakásában kell felravatalozni, és innen kell a temetőbe vinni. Abból indulnak ki, hogy akinek saját háza, lakása van, az nem szorul könyöradományra, és nincs szüksége arra, hogy a „boncteremből vigyék utolsó útjára”. Szégyen volna tehát, ha a halott nem otthon lenne felravatalozva, másfelől a „virrasztalón részt vevők pedig nem lehetnének közvetlenül a halottal, illetve lelkével, hisz a temetésig az még ott van a teste közelében”. Van, aki azt a félelmét fogalmazza meg, hogy ha a halott teste nem otthon lenne felravatalozva, lelke temetéséig otthon háborogna, akár kárt is téve.

A románok úgy értékelik saját temetéseiket, hogy az alapvetően az egyház előírásai és liturgiája szerint zajlik, míg a cigányok temetésében az egyház jelenléte csak formális. A románok virrasztásán – ami jó negyedszázada már csak egy háromórás esti időszakra korlátozódik – a kántor vezetésével egyházi énekeket énekelnek. A temetés teljes időtartama alatt a pap és a kántor határozza meg a temetés szertartását. A cigányok ezzel szemben – noha bevonják az egyházat is – a maguk profán módján bonyolítják a virrasztást és a temetést. A virrasztáson egyáltalán nem vesznek részt egyházi személyek, és a temetésen is csak korlátozott szerepet játszanak. A háznál egy rövid fél órás szertartásra megjelenik a pap és a kántor, majd egy hozzávetőlegesen megbeszélte későbbi időpontban találkoznak ismét a temető ravatalozójában. Itt egy rövid időre újra bekapcsolódik a pap és a kántor, búcsúztatót mondanak. Majd újból órák telnek el, mire felszentelik a sírt. Vagyis a cigányok úgy használják az egyházat, hogy az általuk elképzelt temetés rendjében, az általuk elgondolt időpontokban bekapcsolódva szakralizálják az eredendően saját szertartásukat, és nem engedik, hogy az egyház ténylegesen szokásrendje szerint irányítson. A cigány temetéseken a helyi egyház elfogadja alárendelt szerepét, amit nem tenne meg a román hívekkel szemben. Miként az önkormányzat tisztviselői, úgy az egyház is gyermekded emberekként tekint a cigányokra, akiknek szokásait – noha nem szeretik, de – elfogadják, kerülnek velük a vitát, és eleve lemondanak arról, hogy velük szemben saját intézményi normáikat érvényesítsék. Ezzel mintegy legitimálják a cigányok különállását, és nem is akarják őket saját társadalmuk integráns részévé tenni.

Ebből az attitűdből vezethető le a cigányok szokásrendjének meghökkenéssel kezelt, de végül is elfogadott több eleme. A virrasztás és a temetés során a cigányok végig énekelnek és isznak. Mint utaltunk rá, a cigányok énekei profán dalok, és nem egyházi énekek. Úgy tartják, hogy saját énekeikkel és az ivással tudják legjobban kifejezni a fájdalmukat. Az ital virrasztáson való szerepét abban is látják, hogy hozzásegít ahhoz, hogy a „népek” minél tovább együtt maradjanak. Akár a virrasztáson, akár a temetésen engedélyezett – s ha talán nem is előírt, de megbocsátással kezelt –, ha valaki részegre issza magát. A részegség a komoly fájdalommal egyenértékű. A fájdalom kifejezése pedig erősíti az érzelmeket, így végső soron a fájdalom kifejezése magát a fájdalmat hivatott enyhíteni. Ők éppen a románokat ítélik el, mert temetésük szomorú és „lelketlen”, a temetésen csak sírás és jajgatás és imádkozás hangzik el, és ezek nem alkalmasak a halott megszólítására. Ugyancsak nem értik, hogy lehet a virrasztást egy délután öt órától este nyolc óráig terjedő időszakban „letudni”. Hogyan lehet a halott lelkét magára hagyni, és a még földön töltött idejét az utolsó percig nem vele tölteni. Hiszen éppen a virrasztással lehet és kell is a halott lelkét „fenntartani”. Nem értik azt sem, hogy a virrasztást miért a lehető legszűkebb körben tartják a románok, hiszen ők úgy gondolják, hogy a

közvetlen hozzátartozóknak jó érzés az, ha minél többen vannak jelen, „jól esik az embernek, hogy egy ilyen helyzetben mellette állnak”. Minél többen emlékeznek meg a virasztáson és a temetésen a halotról, annál könnyebb a hozzátartozóknak a fájdalmat elviselni.

A gázsók a cigányok által emelt kriptákat a gazdagon kidíszített „örökös lakást” szintén enyhe gúnnyal fogadják. Olyan értelmetlen költekezésnek tartják, amelynek egyetlen funkcióját a hivalkodásban és a magamutogatásban látják. Ezzel szemben a cigányok úgy gondolják, hogy ők „nem temetnek úgy el egy embert, mint egy kutyát vagy disznót, hogy csak földet húznak rá.” (Ez utalás arra, hogy a velük egy temetőben temetkező görögkeletiek a sírba leeresztett koporsóra visszahányják a földet, és hantot képeznek azon.) A cigányok érvelése során elhangzott az is, hogy már a régi grófok is kriptába temetkeztek. Elgondolásaik szerint azért kell téglával kirakni a sírt, és gerendát, pallót tenni a sírhely fölé, hogy ne érje föld a koporsót. A föld ne nyomja a halott szívét, lelkét ne nyomja a teher. Azért kell a sírkamrát kidíszíteni, hogy ne legyen bezártság, hanem vidámság legyen ott. A kriptá az örökös lakás, mert onnan már nem költözik az ember tovább sehová. (Az élők, még ha több generáció óta is élnek Kétegyházán, bármikor elköltözhetnek onnan, de a halott az, aki végleg megtelepszik egy helyen.) Az egyik asszony a tisztaszobába való temetkezést azzal magyarázta, hogy a halott teste ne rothadjon el a földben, és „ne járják azt össze kígyók, békák, férgek és csúszómászók”. A feldíszített kriptá történetéről azt gondolják az oláh cigányok, hogy először mintegy harminc évvel ezelőtt épültek olyan sírok, amelyeket kitegláztak, pallóval fedtek, és erre húzták a földet. Ezek mérete megegyezett a normál egyszemélyes sírhely méretével (200 cm hosszú, 180 cm mély, 80 cm széles). Egyesek úgy tartják, hogy a kétegyházi oláh cigányok rokonsági rendszerében az első szőnyegezett sírkamra tizenöt éve épült. Az egyik falubeli ember Budapestről leköltözött anyját temették így egy Csongrád megyei faluban. E temetésen több kétegyházi ember is részt vett, és itt láttak először szobának berendezett kriptát, ez szolgált mintául, és hatott a későbbi temetésekre. Mások úgy vélik, hogy Kétegyházán 1990 decemberében Ádám temetésére épült az első kriptaszoba. Ádám szülei a televízióban látták, hogy egy gazdag cigányember számára csináltak szobát, és innen vették az ötletet, hogy nagyra becsült fiuk számára is ilyet emeljenek. Az örökös lakás értelmezésének mintegy egységes magyarázata szerint a halottnak kijáró végső tisztelet megnyilvánulása a kriptáállítás, de általában véve is a szép temetés. Amióta az örökös lakás – mint a temetés egyik legkitüntetettebb pontja – a kétegyházi oláh cigány temetés nélkülözhetetlen eleme, a sírba a halott mellé különféle tárgyakat helyeznek. Ezek egyik része eleve a szoba jellegét hivatott megteremteni, így kerül a kriptá belső falára falikárpit, falvédő, szőnyeg, és így kerül aljára szőnyegpadló vagy szőnyeg. Rendszeresen elhelyeznek egy asztalt, két széket, az asztalt pedig megterítik virággal, italokkal, cigarettával, hamutartóval. A sírba kerülő tárgycsoport másik része a halott személyes használatára szolgál, így kerülhet a sírba ruha, kalap, lábbeli. A koporsóba tehetnek személyes tárgyakat, ostort, pénztárcát, kést vagy akár pénzt. A szobába, illetve a koporsóba elhelyezett tárgyak magyarázatául leginkább azt fogalmazzák meg, hogy ez ősi szokás, vagy csak azért csinálják így, mert így szép. Kevésbé hangzik el az a magyarázat, hogy a halottak ezeket valójában a későbbiek során használnák is. A faluban élő cigányok többször úgy fogalmaztak, hogy az újfalusiak babonásak, és a sírmellékletek megléte számukra valamiféle hiedelem megtestesülése lenne. Valószínűsít-

hető, hogy a kripta, illetve a szoba berendezésekor sokkal inkább az esztétikai teljesítmény, a szép és örökös tér megvalósítása a fontos. Arra törekszenek, hogy ha a kriptát évtizedek múltán felnyitják, hogy abba egy új halottat helyezzenek el, ott akkor is minden eredeti szépségében táruljon az utódok elé. Ezzel magyarázható, hogy a temetésen többségében, a szobában viszont kizárólagosan művirágot (elsősorban selyemből készültet) helyeznek el. E törekvést támasztja alá a Zsiga temetésén alkalmazott szigetelés is, tudniillik mérnöki pontossággal számolták ki a sírra kerülő betongerendák és béléstestek elhelyezését és az erre helyezkedő szigetelés technikáját.

A temetés így egyfajta kompenzáció, hiszen ha a halott életében nem kapott meg minden jót, legalább halálában, illetve halála után legyen ez másképp. Levezethető ez abból az elképzelésből, hogy a lélek, noha a halál beálltával elhagyta a testet, de a test eltemetéséig jelen van a rokonok között, tehát látja és felfogja, hogy mi történik körülötte és vele. A tisztességes és szép temetés kijár annak, aki életében sikeres és megbecsült, gazdag ember volt (éppen ezért, mert ilyen volt) és annak, aki életének nagy részét vagy annak utolsó szakaszát szegénységben tengette (éppen azért, hogy legalább temetése során kapja meg azt, ami az életben nem adatott meg neki). A gázsók úgy tartják, hogy a cigányok erőn felül költekeznek, a temetés jóval meghaladja anyagi teherbíró képességüket, sőt ha lehet a szegénységből még jobban elszegényedni, akkor ez következik be náluk. Ezzel szemben a cigányok úgy gondolják, hogy a temetés – mint végső tisztesség – költségeit mindenáron elő kell teremteni, mely éppen hogy a későbbi anyagi gyarapodás motorja lehet. Az újonnan kialakult temetési rend mindenki számára belső döntés alapján erkölcsileg kötelező lesz. Ha a költségeket a közvetlen család (szülők, testvérek, gyermekek) nem tudja előteremteni, tagjai kölcsönökhöz folyamodnak, illetve a tágabb rokonság, szomszédság és baráti kör a család segítségére siet, akár több tízezer forintos adománnyal ajándékozhatják meg a családot, mert úgy gondolják, hogy a közösség egyetlen tagja sem maradhat szegényben, és nem lehet méltatlan a temetése, hisz minden falubeli oláh cigány tagja a tágabb testvéri körnek. Ha a gázsókkal szemben bármelyik oláh cigány szegényben marad, akkor ez a szegény átszármazhat a többi oláh cigányra is. Az oláh cigányok közötti szolidaritás így elsősorban a gázsókkal szembeni viszonyrendszerben értelmezhető.

Kétegyházán az oláh cigányok úgy tartják, hogy a temetés felér a lagzival, sőt a temetés fontosabb, mint a lagzi. Több olyan esetet említenek, amikor a család pillanatnyi vagy tartós anyagi ellehetetlenülése miatt nem vállalják a lagzi költségeit, ekkor – akár ezt kivédendő – a fiatalok eljártsszák a szöktetést, ami felmentést ad a lakodalom megtartása alól. Ezzel szemben semmiféle felmentés nem képzelhető el a temetés méltó megrendezése alól. A vagyoni különbségek nem befolyásolhatják a temetés és az azt megelőző virrasztás szépségét, a tisztelet maradéktalan érvényesülését. Vagyis a halálban a korábbi szegények és gazdagok mintegy egyenlővé válnak. A temetés a kölcsönös tiszteletadás jele. A hozzátartozók csak annyit üzennek a rokonoknak és ismerősöknek, hogy valakijük meghalt, és külön nem hívnak senkit a „virrasztalóba”, mert azok tudják, hogy azon meg kell jelenniük, hisz ez az utolsó találkozási lehetőség az elhunytal. Abból következően, hogy az az elképzelés él a halottról, hogy lelke a teste közelében van, a még el nem temetett test alkalmat kínál a halottal való utolsó találkozóra. A virrasztalásra érkezett rokon, ismerős a jelenlétével adja meg a tiszteletet, a család pedig a halott képviselőjében azzal viszonzza a tiszteletet, hogy étellel, itallal, bőséggel ellátja a virrasz-

tókat. Attól jelentősebb a virrasztás és temetés, mint a lakodalom, mert a két ember közötti immár megismételhetetlen kapcsolatot zár le, a valódi búcsúzás lehetőségét tartalmazza. Egy lakodalomról le lehet maradni, hisz legfeljebb egy élők közötti találkozás és a testvériség pillanatnyi megélésének lehetősége marad el, de ez a mulasztás nem végérvényes.

Annak igazolására, hogy a temetés kiadásai nem felesleges pénzköltést jelentenek, többen is elmondják, hogy nem a pénz a gazdagság, hanem a tisztelet. A tisztelet itt természetesen azt is jelenti, hogy a szegény ne legyen lenézve, hanem úgy menjen el utolsó útjára, mint a gazdag, vagyis halálával álljon helyre a cigányok közötti egyenlőség elve és az emberi méltóság érzése. Ha nem is egyöntetűen, de többen úgy gondolják, hogy a halott látja azt, ami temetése során körülötte történik.

Zsiga temetése, majd hathetes és egyéves pománája alkalmával többen elmesélték, hogy hogyan foglalkoztatta saját majdani temetése. Többször megfogalmazta, hogy neki szép temetése legyen, és mint testvérei között a legszegényebb, ettől remélte a velük való egyenlővé válást. A társadalmi különbségek kiegyenlítődéset tehát virrasztásától és temetésétől remélte. Valószínűleg ez a tudat segítette elviselni élete utolsó évtizedének – a korábbi időszakhoz képesti – szegénységét.

Arra a kérdésre, hogy a cigányokkal együtt élő idős, hajléktalan, családból kivert emberek – a közösség elnevezése szerinti csicskák – milyen temetésben részesülnek, egyöntetűen az a válasz fogalmazódott meg, hogy temetésük olyan, mint a cigány embereké, vagyis ugyanúgy virrasztják őket, ércokorsót és örökös lakást kapnak. Azaz, hogy bekerültek a testvéri körbe, a cigány embereknek kijáró tiszteletben részesülnek, vagyis rájuk is érvényesül a halál pillanatával beálló egyenlőség. (Az oláh cigányok itt és máshol is gyakorta úgy emlékeznek a vándorlás utolsó évtizedeire, mint az egyenlőség korára, mely a letelepedést követően hamarosan szertefoszlott, és felgyorsult a családok rokonsági rendszere közötti társadalmi differenciálódás. A temetéssel így a régi idők feltételezett egyenlősége és az osztozkodás elvének utolsó újraélése valósul meg.)

A kétegyházi oláh cigányok saját temetésüket nemcsak a falun belüli magyarok, románok temetéséhez viszonyítják, hanem más oláh cigány csoportokhoz, sőt a romungrókhoz is. Noha a különböző törzsekhez tartozó oláh cigányok virrasztása és temetése nagyban hasonló, apró részletekben eltéréseket tartanak számon. Amíg a halál beállta után hat hétig az ő férfiak nem borotválkoznak és nyiratkoznak, a nők nem fésülködnek, addig úgy tudják, hogy a Pest megyei cigányok levágják hajukat, szakállukat. A virrasztást nagyjából azonosnak képzelik el, valódi különbséget a temetés módjában látnak. Saját különösségüket az „örökös szoba” megteremtésében és rendszerének működtetésében látják. Tudják, hogy ezzel más cigány csoportok példáját követték, és azt is tudják, hogy a környékbeli települések oláh cigányai – mint a végegyháziak vagy a meggyesegyháziak – még nem építenek a halott számára lakást, s csak egy-egy temetést említenek, amelyben ők adták a mintát. (Itt számoltak be egy olyan közeli faluban tartott temetésről, ahol a fiatal, házasságkötés előtt álló lányt temetésén Hófehérekének öltöztették, a koporsót hét törpének beöltöztetett ember vitte, és lóháton egy hercegnek beöltözött ifjú kísérte.)

A temetés, illetve a temetés szokásrendjének cigányos elemeként emlegetik, hogy a halott koporsójának vagy szobájának környezetéből valamilyen emlékdarabot szoktak elhozni, amin rendszerint többen a legközelebbi hozzátartozók – elsősorban nők – osz-

toznak. Említik a gatyamadzag kihúzását, a szemfedő egy részének levágását vagy a halott zsebéből kivett papírpénz feldarabolását, mely tárgyak, illetve darabok mint ereklyék kerülnek a hozzátartozókhoz, akik megkülönböztetett óvatossággal őrzik azt, és e darabok emlékeztetik őket a halottra, és segítségükkel élik át újra és újra a halotthoz fűződő emlékeiket.

A halottra, illetve a halottakra való emlékezés alkalmait, pontosan annak rendszerét cigány szokásnak tartják. Tudják természetesen, hogy a helybeli románok – miként a görögkeletiek általában – a temetést követő hatodik hétre pománát, vagyis gyásztort tartanak, és megemlékeznek a halott halálának egyéves évfordulójáról is (ezeket jobbra emlékmisével kötik össze), valamint az ortodox románoktól tanulták a halottak húsvétjának szokását is (a román húsvétot követő hétfőn a halott kínálását a sírhelynél étellel, itallal), de beépítik ebbe a sorba a római katolikusok halottak napi temetőjárását, és erős hangsúlyt helyeznek a halott egykori személyes ünnepeire (névnapjára, születésnapjára). Ezek a kötött időpontok kiegészülnek a karácsonyi temetőjárással és egyre általánosabb, hogy nagyobb családi ünnepeken – az iskolát végzettek ballagásán, keresztlőn vagy lakodalmon – is többen kimennek a sírhoz elbeszélgetni a halottal. A hathetes gyász a távolabbi rokonok, és ismerősök gyásztörésére szolgál. A halott emlékére tartott tor napján a férfiak megborotválkoznak a lakoma előtt, a lakomát követően a nők pedig levetik fekete ruhájukat, amelyeket – ha nem is mindannyiukét, de szimbolikusan egy-két nőét – elégetnek, illetve vízbe vetnek, eltávolítva maguktól a gyászt. Hasonlóan történik ez az egyéves pománán. Egyéves fogadalmat már csak a szűk családtagok tesznek, néhány férfi egy évig nem borotválkozik, haját sem nyírja, a nők feketében járnak, italt nem vesznek magukhoz, nem mulatnak, és nem táncolnak. A halotti megemlékezések tehát – nagyjából azonos résztvevői körrel, kissé redukált formában – megismétlik a virrasztás, illetve a temetés rítusát, biztosítják a temetési élmények újraélését, és minden esetben lezárják a távolabbi vagy közelebbi rokoni viszonyból következő, rájuk vonatkozó előírásokat, illetve önként tett fogadalmakat.

Többen is megemlégették az egyéves pománán, hogy idén volt egy olyan temetés a faluban, ahol a románok a cigányok példáját követték. Igaz, hogy virrasztani csak a halottasházhoz mentek, de a halottnak ugyanolyan szobát építettek, mint amelyet a cigányok szoktak. E tényt látható büszkeséggel mesélték, és úgy élték meg, hogy azzal, hogy a magyarok követik a cigányokat, a cigányok egyenlővé válnak velük. Szerintük a sarkadi romungrók már pár éve követik szokásaikat, ők is virrasztanak, italt szolgálnak fel rendezen, ám ételt nem adnak. E megállapítás egy újabb érv annak bizonyításában, hogy ők különbek, mint a magyar cigányok. Feléjük ez nem az egyenlőség demonstrálása, hanem a fölöttük állás kinyilvánítása, az etnikus küzdelemben aratott győzelem egyik forrása.

Az oláh cigány temetések egyedisége

Egyre több cigány közéleti személyiség, roma lapokban publikáló értelmiségi érvel úgy, hogy a cigányok temetése nemcsak hogy különbözik az őket körülvevő társadalom temetésétől, hanem egyenesen a temetésben érhető tetten a sajátos cigány kultúra lényege. Évekkel ezelőtt Choli Daróczi József fogalmazta meg kissé ironikus formában, hogy

néhány évszázad múlva, amikor a régészek Magyarország területén ásnak majd, meglepődve fogják megállapítani, hogy a 20. század végén csak cigányok éltek, vagy csak nekik volt kultúrájuk Magyarországon területén.² A nem cigányok, vagyis a gázsók után vagy nem marad semmi (hiszen sok halottat hamvasztanak, vagy ha testét el is temetik, a földbe, illetve a koporsóba nem kerül „sírmelléklet”, míg a cigányok sírkamráiban érc- vagy üvegkoporsót, benne mumifikálódott testet és a koporsó körül számtalan tárgyat találnak majd). Olyan élményben lesz a régészeknek részük, mint elődeiknek akkor volt, amikor a honfoglaló magyarok sírját tárták fel. Glonczy Ernő (2000:15–16) egyenesen azt írja, hogy: „Ha közelebről megvizsgáljuk ezt a sajátos kultúrát és megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy végül is miben más a cigány kultúra, miben tér el a legmarkánsabban az őt körülvevő kultúráktól, akkor talán nem járunk rossz nyomon, ha a halállal kapcsolatos hiedelmek mentén indulunk el. Ezek ugyanis az egyik *legmarkánsabb* hiedelmek a cigányság körében, melyek függetlenül a cigányság belső tagozódottságától oly mértékben homogén összképet mutatnak, hogy az ember joggal feltételezheti, hogy az egyetlen valaha létező, de az idő sodrában darabokra hullt, egységes kultúra hordozója.” Míg Choli Daróczi József szellemes megjegyzése egy folyamat kezdetére utal, addig Glonczy Ernő megállapítása végeredményként könyveli el a cigány hiedelmek és temetések egységét, ősiségét és különállását. E törekvés nem előzmény nélküli. Rosztás-Farkas György és Karsai Ervin több kézikönyvnek szánt, cigány kultúráról szóló kiadványban írt hosszabb-rövidebb tanulmányt a cigányok halotti szokásairól, ám ezek a szövegek sem terepmunkára, sem irodalomra nem hivatkoznak, és azt a képzetet keltik, mintha a cigányoknak egységes temetkezési szokása lenne, vagy legalábbis lett volna, és ebben a rendszerben az oláh cigány törzsek és csoportok képviselik a hagyományos kultúrát.

Az utóbbi fél évszázadban szórványosan rögzített etnográfiai és antropológiai tényekből ezzel szemben másra következtethetünk. Ha csak az oláh cigányok temetéséről és gyászáról szóló irodalmat tekintjük át, azt látjuk, hogy a temetés szokásrendje azért változik, és még az oláh cigány csoportokon belül is kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. Erdős Kamill (1958) békés megyei oláh cigányok (kherare törzs) temetési szokásait írta le. Az etnográfiai leírás nem a megfigyelés, hanem a kikérdezés módszerével készült, mégis néhány fontos dolgot rögzít, amelyek egy része azonos a négy évtizeddel későbbi kétegyházi temetés egyes elemeivel, míg más része attól eltér. Fontos szerepe volt már a virrasztásnak, a temetés során többen lerészegedtek, a koporsó mellett jellemző volt, hogy „ki-ki vérmérséklete szerint jajveszékelt”, a temetést hathetes és egyéves pomána követte, a gyász alatt a férfiak nem borotválkoztak. Ugyanakkor miután a koporsót földbe eresztették, elhantolták azt, nem készült tehát kripta, de még csak kiteglázott, ledeszkázott sírkamra sem. Szapu Magda (1984) kaposszentjakabi és Michael Stewart (1994a; 1994b) gyöngyösi megfigyelései sem beszélnek sírkamráról, kriptáról. Szapu Magda ugyanakkor Szimőről egy olyan 1983. augusztusi temetésről számol be, ahol a halottat (a „vajdát”) kicsempézett sírba eresztették, hogy ne érje a föld, és ahol a koporsót piros szalaggal engedték le, ahogy azt Brezsnjev szovjet pártfőtitkár temetésén látták. Ha Rézműves Melinda (1992) tanulmányát is bevonjuk az összehasonlítási körbe, és a finom részletekig hatolóan hasonlítjuk össze az egyes konkrét temetéseket és a temetésekről szóló elbeszéléseket, számtalan lényeges eltérést tapasztalhatunk. Ezek közül csak párat említve: egyik variáció szerint a férfiak a halott házánál, a nők a szom-

szédban (tehát külön-külön) virrasztanak, s még a korcsoportok is elkülönülnek egymástól, míg másik variáció szerint mind a nemek, mind a korcsoportok elvegyülnek egymás közt. Egyik típus szerint a virrasztáson főleg egyházi énekeket énekelnek, másik típus szerint nemcsak hogy világi dalokat énekelnek, hanem még táncolnak is, míg egy harmadik szerint hallgató- és mulatónótát lehet énekelni, de táncnótát nem lehet dalolni. Egyik esetben a közvetlen családtagok nem énekelhetnek a virrasztáson és a temetésen, míg másik esetben éppen a családtagok énekelnek legtöbbit. Egyik helyen a virrasztáson való megjelenést csak a családra nézve tartják kötelezőnek, míg másik helyen a cigányok teljes testvéri köre meg kell jelenjen ott. Van, ahol nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a halott a háznál legyen felravatalozva, míg máshol mindent megtesznek azért, hogy a kórházból is a házhoz vigyék a halottat. Egyik közösségben a temetésen az egyházi emberek játsszák a főszerepet, míg egy másik közösségben csak asszisztálnak a szertartás során. (A felsorolást még akkor is lehetne folytatni, ha tudjuk, hogy a konkrétan leírt temetések elemszáma még a rendkívül csekélynél is kevesebb, meglévő mennyiségében azonban arra alkalmas, hogy érzékeltessük, legfeljebb az egyes roma csoportok tudatában etnizálódik saját temetésük és legfeljebb roma értelmiségi mozgalmakban fogalmazódik és konstruálódik meg a cigány temetés ideáltípusa.)

Adott oláh cigány csoport temetését egyedül Michael Stewart próbálta a saját csoport kulturális rendszerén belül elhelyezni, a temetés értelmezését, világmagyarázatát megadni és ábrázolni azt a cigányok és nem cigányok közötti viszonyrendszerben. Az alábbiakban azt érdemes végiggondolni, hogy Stewart koncepciója vonatkoztatható-e Faragó Zsigmond temetésére és az annak előképéül szolgáló korábbi kétegyházi temetésekre. Másfelől az is végiggondolható, hogy a kétegyházi temetés értelmezése azonos-e a gyöngyösi temetés értelmezésével, amelynek esetleges különbözőségéből két dolog következhet: 1. a két cigány csoport temetése oly mértékben eltér egymástól, hogy a pontos elemzések eltérését is ez magyarázza, 2. a megfigyelést és elemzést végző kutatók világképe annyira különböző, hogy csak az apró elemeiben más és a cigányok számára azonos jelentéssel bíró temetéseket eltérő módon magyarázzák, vagyis a valóság értelmezésében saját konstrukciót hoznak létre.

Michael Stewart abból indul ki – és ezt teljes mértékben igazolják a kétegyházi megfigyelések is –, hogy a cigányok „vallása”, közelebbről halotti szokásai a befogadó társadalomban elfoglalt helyük függvényében írható le, vagyis abban a viszonyrendszerben, ami a többség (a gázsók) és a cigányok között fennáll. A cigányok marginális helyzetű nép, proletárok, de mindezek ellenére cigányok, és a lóvásárok, a családi ünnepek, valamint az intenzív közösségi élet teszi őket cigányokká, azaz egyenrangú és független testvérek közösségévé. A jó cigány testvéreinek él, azokkal együtt énekel és iszik. A társadalom azonban e tiszta cigányélet mellett megteremti a cigányban lakozó másik lelket, a paraszthoz közeli, vagyis a gázsó énjét. E kettősséget a test kettéosztása szimbolizálja legjobban, és ez az elem az egyik sarkköve Stewart rendszerének (amely azonban a kétegyházi oláh cigányok körében nem vezethető le). A test felső része (deréktól felfelé) tiszta, vagyis cigány, alsó része pedig a tisztátalan, vagyis gázsó. Maga az élet is relativizálódik, annak van egy cigány része, amelyben az emberek megélik szolidáris testvériségüket, osztozkodnak a pénzen, közösen italoznak, és van egy gázsó része, amelyben az egyén és család iránti elkötelezettség az elsődleges, és ennek kifejeződése az otthon komfortossá tétele. Az igazi cigány lét a metaforikus törzsiségből vezethető le, ahol csekély

jelentőséget tulajdonítanak az életkor, a nemzedékek, a szülő-gyerek kapcsolat fogalmának. E bevezetőt követi a halotti szokásokról szóló elmélet egyik premisszája, mely szerint a halál szertefosztatja azt az illúziót, hogy lehet a törzsiség transzcendens világában, vagyis az örökkévaló jelenben élni. A halotti szokások ezeket a feltételeket próbálják visszaállítani. A cigányok tudatából hiányzik az életnek mint a halál felé való menetelésnek képzelete, még akkor is, ha számtalan nyelvi formulában a halállal fenyegetőznek, esküjükben magukat azzal büntetik. Ez a haláltól való félelemről tanúskodik, és nem a halálra való készülésről.

A cigány temetés másik sarokköve a lélek és a test halál után bekövetkező szétválasztása, majd külön kezelése. A test a halál után már nem cigány, és tisztátalanná válik. Ezért törekszenek arra a cigányok, hogy a haldoklót kivigyék lakásából, hogy a halál beállta után a testet lepecsételjék (az áll felkötése, a szemre helyezett pénz által), mert nem akarják, hogy a lélek visszataláljon a testbe. A halál szennye jelen van az élők közt. A közeli családtagok pedig úgy viselkednek, mintha a testi állapotuk az elhunytéhoz kötődne, nem borotválkoznak, nem fésülködnek, bizonyos színek viselése tilalmas, és megtagadják maguktól mindazt, ami pedig az igazi cigányélet lényege, az italozást, a mulatozást, a táncot, a testvériség megélését. Csak egy év múlva válnak ismét teljes értékű tagjává közösségüknek. Miközben a cigányok a rothadó testet a gázsó papok gondjára bizzák – és úgy temetkeznek, hogy a rothadás minél hamarabb bekövetkezzen –, a lelket megőrzik maguknak, hisz meg vannak győződve róla, hogy csak ők képviselik az igazi lelki létformát. A halott lelkétől ugyanakkor el kell venni erejét, mert annak akkor lesz része igazi pihenésben, ha elveszti kötődését a földi léthez. Ehhez az élőknek el kell venniük, ki kell sajátítaniuk azt a kulturális tőkét, ami az elhunyt tulajdona volt, éppen azért, hogy az élet folytatódhasson. Ennek egyik igen fontos eszköze az igaz beszéd, ebben is a közös éneklés, a dalok teszik ugyanis lehetővé a testvériség újratemtését. (Ebből természetesen számunkra az is következne, hogy a halott személyiségének és emlékezetének kitörlése, kulturális tőkéjének szétosztása és a csoporton belüli társadalmi viszonyok – amennyiben ez releváns kategória e fogalomrendszerben – újraosztása a temetés lényege.) Azért kell a temetésen a gyerekeknek is jelen lenniük, mert ha elzárnák őket attól, akkor a halál valóban megzavarná a testvériség megszokott rendjét. A gyönyösi gázsókra való hivatkozásból úgy tűnik, mintha a temetésen részt vevők köre alapvetően különbözne a magyaroknál és a cigányoknál. Valójában csak arról van szó, hogy az átalakuló értékrendben az egyik csoport megoldásaiból egyes elemek fokozatosan kikapnak. 1974 tavaszán egyikünk egy szakályi temetésen vett részt. Egy fiatal családapa halt meg, maga után hagyva egy hét- és egy négyévesforma gyereket. A gyermekek nagyszülei a temetőben a koporsóhoz vonszolták a gyermekeket, és ölbe véve tanították őket sírni, siratni, az apjuktól méltóképpen elbúcsúzni. Tíz évvel később Besenyőtelken egy idős asszony temetésén a falubeli rokon gyerekeket ugyanúgy a temetőben a koporsóhoz vitték, míg a városi rokon gyerekeket közös felügyelet mellett a háznál – távol – tartották a halottól.

A temetés harmadik sarokpontja az az immár konklúzióként ható gondolat, hogy a szertartáson két társadalmi rend van képviselve. Az egyik társadalmi rend a cigányoké, akik egyfelől alternatív rendet hoznak létre a zátonyra futott étellel szemben, a másik a valójában a gázsókat képviselő romungróké (akik azzal nyerik el a gázsók képviselőit, hogy ők a gázsók szolgálói), akiknek a temetés során való legyőzése és velük szemben a

főlény érzékeltetése beépül a cigányok univerzumába, és így szimbolikus győzelmet jelent a gázsók fölött is. A két társadalmi rend temetésén való egyidejű jelenléte úgy is értelmezhető, hogy a lélek cigánynak való megőrzése szemben áll a cigányok közötti új divat kifejlődésével, amikor a sírban a tisztaszobát próbálják megrendezni, ami a cigányokban lakozó gázsó megjelenése.

Michael Stewart konstrukciójának lényege a tiszta-tisztátalan, a cigány-gázsó ellentétpárokban fejezhető ki. Lényegében mindent erre a kettős oppozícióra vezet vissza, és úgy tűnik, hogy ez már nem a gyöngyösi cigányok saját kultúrájukról szóló világmagyarázata, hanem az angolszász antropológusok cigányokról szóló gondolati konstrukciójának magyarországi példán való bemutatása.³ A kétegyházi oláh cigányok saját temetésének értelmezése más gondolati struktúrában helyeződik el, mint Michael Stewart filozofikus elmélete. Nem kétséges, hogy a gyöngyösi cigányok, miként a kétegyháziak is erőteljesen etnizálják saját temetésüket. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az antropológiai elemzés ne figyeljen a cigányokat körülvevő társadalom azon múltbeli kulturális teljesítményeire, amelyek meghatározhatják és befolyásolhatják a cigányok változó temetési szokásait. A cigányokat körülvevő paraszti társadalom az ipari civilizációt megelőző korszakban, de még közvetlenül a szocialista átalakulás előtti időszakban is a maihoz képest a temetés olyan archaikus rendjét működtette, amelyben – hasonlóan a mai cigány temetésekhez – a helyi paraszti társadalom szinte egészének „testvériségét” demonstrálta, vagyis mind a virrasztáson, mind a temetésen jelen volt a rokonság és tágabb értelemben az adott társadalmi csoporthoz (mondhatni közösséghez) tartozó egyének és nemzedékek egésze.⁴ A halálról és a halotról való gondolkodás hasonló gondolati struktúrák között mozgott: a hiány reprezentálása, a halott „szellemi tőkéjén” való osztozkodás, a halott eltávozásával keletkezett űr betöltése, illetve a csoporton belüli társadalmi rend újjászervezése ugyanúgy az emberi kultúra univerzáliai közé tartozik. A cigányok által gázsónak nevezett nem cigányok temetési szokásainak változása – a virrasztás idejének lerövidülése, a temetés gyors lebonyolítása, a temetés szertartásában az egyházi és világi intézmények szerepének előretörése, a tor elmaradása, végső soron a virrasztástól a torig a temetésen részt vevők számának csökkenése – a szokás közösségi jellegének individualizálódását jelenti, vagyis a valódi társadalmi csoport részvétele a család szűk körére korlátozódik. A korábbi paraszti temetési struktúrában a cigányokhoz hasonlóan a közvetlen családtagok életét is megváltoztatta a gyász időszaka, mert a gyász kulturális előírásai ugyanúgy megfosztották az embereket a normális élet élésének örömpontjaitól, hisz a gyászt tartók nem jártak bálba, lakodalomba, egyéb multságokba. Korábbi énjükhöz, a valódi paraszthoz képest ők is valami mások lettek, de mégiscsak várták a kulturális konvenciók szerint kijelölt gyással töltött egy év elmúltát. Az oppozíció tehát látható módon azonos a közösségen belül a gyászolók és a nem gyászolók között a cigányok és a parasztek esetében is.

A lélek és a test különválasztását szintén azonos módon fogják fel a cigányoknál és a parasztnál. A halott testének tisztátalanságára vonatkozó elképzelések a kétegyházi oláh cigányok temetésében nem igazolhatók. Ellenkezőleg – immár egy évtizede – pont azt lehet látni, hogy éppen a testet akarják megőrizni és örökkévalóvá tenni, még ha igaz is az a megfigyelés, hogy párhuzamba állítható az örökös szoba elrendezése a tisztaszoba elrendezésével. Ez a helyi világmagyarázatban éppen a cigányok és gázsók közötti különbséget hivatott kifejezni, azt az elgondolást, hogy mi cigányok szépen teme-

tünk, megadjuk a tiszteletet, figyelünk a halottra, szemben a gázsókkal, akik éppen csak elkaparják halottaikat. Pont azáltal nem válunk gázsókká, hogy végigvirrasztjuk a haláltól a temetésig terjedő időt, és halottunkat örökös lakásba helyezzük el. A szépségre és a felhalmozásra való törekvés (és kevésbé ennek hiedelemháttere) végső soron a cigány ember értékét adja meg. Kifejezi önbecsülését és azt a törekvését, hogy míg ők a hétköznapi életben a társadalom alávetett, marginális csoportját jelentik, azokat az embereket, akiket a gázsók lenéznek vagy lesajnálnak, a temetés során azzal, hogy az ő temetésük hosszú, méltóságteljes és szép, valamint a múgond mellett még sokba is kerül, a cigányok gázsókkal szembeni alkalmi győzelmét és fölényét jelenti.

A jelenkori magyarországi társadalomban az egykor a paraszti társadalomra jellemző Kunt Ernő-i negyedik típusba tartozó temetések megváltoznak, és egyre inkább az első, illetve második típusba sorolódnak át, míg az általunk vizsgált kétegyházi oláh cigányok temetése a negyedik típushoz tartozóan bontakozik ki, mellyel megteremtődik az egykori paraszti temetésekkel strukturálisan azonos jelenkori cigány temetések opozíciója a jelenkorra átalakult paraszti temetésekkel szemben. Mind a gyöngyösi, mind a kétegyházi oláh cigányok temetése (tágabban értelmezve virrasztása, temetése és gyászja) alapvetően az osztálykultúrából, az egykori paraszti (inkább a vallással, mint az etnikai hovatartozással megkülönböztethető) értékrendből vezethető le, mintsem egy bizonytalan etnikus különállásból. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a temetés értelmezése a saját csoporton belül etnizálódhat, amelyben pont az a folyamat érdekes, hogy hogyan sajátítódnak ki egykor volt, a társadalom nagy részére jellemző kulturális megoldások.

FÜGGELÉK

Néhány interjúrészletet Bangyi és Lemez értelmezéséből

Bangyi

A régi halottak, mikor meghalt anyukám, meg akkoriban az én édesapukám jól állt. Rendes temetést csináltak. Kriptát csináltak, de akkor nem így csináltak, szőnyegből vagy téglából, hanem megcsinálták azt a gödröt, és akkor deszkákat tettek a tetejére, és így temettették. Volt olyan szegény, aki nem bírta magát, bement a tanácsházra, kért magának deszkát, aztán azt a deszkát, szabályosan körülverték, mint a koporsót, a tetejét szintén. Ha volt ruhája, adtak rá, ha nem volt ruhája, csak így abban, amiben meghalt. Virrasztalták, volt, aki mesélt, volt, aki énekelt, volt, aki táncolt, ha fiatal volt, az öregeknek pedig, ha meghalt, akkor mesélték, hogy milyen volt, mennyin ment keresztül, erről beszéltek. Örültek, hogy többet nem szenved a világon. Azért táncoltak és daloltak körös-körül a koporsón, hogy ne menjen keresztül azon a rossz életen, amin ők mentek. De mostanában emezek, ha meghal valaki, akkor nagyon-nagyon bánkódnak, sírnak, unokák vannak körül-körül, sírnak, otthon tartásuk. Fölöltöztetik, rendbe teszik, beteszik a koporsóba, gerenda alá teszik, így a házba, és akkor a népe meg pedig, aki akar, bent virraszt a halottra, de a többi emberek kint virrasztanak. Főznek, esznek, reggelig mulatnak, hoznak muzsikásokat, akkor mind, amennyien vannak, énekelnek sor-

ban a koporsó mellett, és megmondják, mi az ő nótája. Akik pedig olyan fiatalok, mennek kártyáznak, mesélnek, vagy viccelnek, de azok más helyen csinálják, ugyanott a halottnál, csak más helyen. A szomszédok, ha vannak, azok mindenki segít, üres kézzel nem gyűnnek, borral gyűnnek, pálinkával gyűnnek, mindennel gyűnnek, sörrel gyűnnek. Adják a tiszteletét, nem a népnek adják, annak a halott embernek adnak tiszteletet, most, hogy elment, megadják a tiszteletet.

Most ebben a világban, ha olyan utolsó, hogy csak egy forintja van a háznál, semmi más, így tartás... a cigányok, hogy akkor ők temetik. Most nem engedik, hogy mint az utolsót, úgy temessék... mint akinek nincs semmije. Összeállnak az egész cigányok, és kisegítik, hogy úgy kell menni, jobban, mint egy gazdagnál. Hogy ott semmi az égvilágon nem hiányzik. A népek egybedobják a pénzt, és kisegítik. Azért, hogy egyet tartanak, hogy máma az enyém, holnap a másé. És kell hogy egymást segítsék. Nem tudják, hogy mikor szorulnak egymásra. Azért van ez. Hiába irigyek egymásra, de ha bajban vannak, egyből tudnak jönni. Nagyon szépen tartanak össze. Még a legkisebb is. Ha máskor gúnyolják is egymást, haragot adnak egymásra..., csak bajban ne legyenek, vagy halál legyen, egybetartanak. Harcolnak egymás miatt. Van olyan, akinek nincs igaza. Meg akkor is, ha lássák, hogy én gyengébb vagyok, és hiába nem nekem van igazam, de lássák, hogy én nem bírok, akkor az mellett tartanak, aki gyengébb, hogy ne tegyék tönkre. Most így vannak a kétegyházi cigányok. Egybe tartanak, hogy ne legyenek lenézve. Nehogy menjen a hír, hogy nézd meg, az a szegény, hanem hogy... menjen az is úgy, mint a többi. Hogy ők akkor büszkék, hogy ők szépen eltették, ha asszony, ha öregember, ha akárki, ha idegen, akkor is kisegítették egymást. Hogy ne nézzék magukat le. Ha sokat szenvedett az életében, legalább akkor... már többet ne. Amit szenvedett, úgyis nem jó élete volt, nem jó sorsa volt, ami volt, vigye el, és kiadja. Akármilyen volt, akármilyen rossz volt a hozzátartozója, mondjuk rosszul voltam anyukámmal, rosszban voltam apámmal, akkor is adjon, hogy ne legyen neki szívfájdalma. Nyugodjon meg, nyugodtan, nyughasson meg az isten földjében. És akkor örökre nem felejtí, és a szívében meg a lelkében tartsa, amíg él, hogy a hozzátartozónak legyen nyugalma, meg annak a halott embernek is. Most ez a törvény a cigányoknál. Nagyon pártolják egymást. Hogy más helyen hogy van? De itt Kétegyházán így van.

Amennyi itt Kétegyházán meghalt, ugyanegyforma volt a temetés. Az én testvéremnek semmije nem volt, csak az üres ház, de még egy forint se a házban. De így ment, mint egy király. Hogy az egész falu ott volt a temetőben, hogy nem bírtak mozogni. Amennyi magyarok voltak, még a tanácstól mind kint volt. Ő szépen ment, a becsület miatt. Még azt is segítették, no, valamit főztek. Hogy itt voltam én, meg a kigyósi testvérem, meg a Lemez. Én disznókat vágtam minden éjszaka, a Lemez vett neki ruhát, a másik testvérem csinálta neki a kriptát. Így voltunk... Ott is volt virrasztalás, amott is volt virrasztalás, itt is. Három helyen tartottuk a virrasztalást. Mondom, gyerekek, én tartom, ha tíz napig lesz, tíz napig tartom a népeket hússal, mindennel, és főzök nekik. Lemez azt mondta, én veszem, ami tetszik nekem, az öltönyöket és a koporsót. De az italt közösen álltuk, hozták a népek. Versengve mentek a népek az italra. Na azért mondom, hogy a szegény jobban megy, mint a gazdag.

Még a házba tartozik az a halott ember, az mindent hall. Amit ők sírnak, amit ők beszélnek, ha százan vannak, és amit beszélnek. Addig az ideig, míg leteszik. Míg a pap nem kéri ki. Addig az agya mindent hall. Addig mindent tud az a halott ember. Már volt

az, hogy jelentkezett a halott az álmomban is. És megmondta, álmomban megmondta, hogy ő nagyon szépen köszöni ezt a tettet énmiattam. Az én édes testvére, aki Kígyóson meghalt, még azt is mondta nekem álmomban, nem érdemeltem volna ezt, hogy te nem gyüttél hozzám akkor, mikor én többet nem leszek köztetek. Hogy nem mentem nála, és tényleg nem mentem hozzá. Énvelem történt. Álmomban megmondta. És azért tudom, hogy a halott mindent tud, meg a pap is ezt mondja, a halott, míg a házban tartózkodik, addig mindent tud.

Azért virrasztalják hogy tartsák a lelkét, hogy ...amíg a földbe nem kerül, hogy közöttük legyen. Azért nem fekszenek le olyankor, hogy tiszteletet adnak neki, az utolsó pillanatokban is, hogy együtt legyenek, legalább a lelkükben. Érzik, hogy otthon van. És azért a kórházból, ha elhozzák, ha tudnak, csak egy percet, akkor is kell, hogy a házhoz vigyék el. [...] Nem engedik azt, ne menjen a házhoz... utolsó nap ne menjen... nem nyugodna annak a halottnak a lelke se, meg az övék se, hogy nem a családjától indult el az utolsó útjára. Az a fontos, hogy ha még fél napot vagy egy órát is, hazahozzák a kórházból, hogy a saját lakásából... induljon el temetés... Ez a törvény. Amikor már el van földelve, akkor már soha az életében nem hall semmit. Majd mikor már leteszik a gödörbe, leengedik, már akkor se.

Akkor már nem hallja, hanem csak a lelke, a lelke jár. Ez a szokás a cigányoknak, hogy minek rohadjon a földben, és minek menjen a békáknak, kígyóknak meg olyasmik, bogarak egyék meg. A lelke fölmege, de a tagja a földé. Minek ne maradjon magának egyben, és legyen neki az az ő kis háza. És azért csinálják így szőnyeggel, betonozzák, meg minden.

Az a szokás a cigánynál, ha már máma temettünk, estére hazagyüvünk, teszünk egy kis pohárba vizet, és teszünk egy kis kenyeret az ablakba. Odarakjuk, hogy gyüjjön magának, hogy egyen. És látszik is, mint a madár belecsíp magának a kenyérbe, iszik magának a vízből. Pománát csinálunk, mikor kész az étel, ő az első, kiveszünk egy kis tányérba mindenfajta ennivalóból, na azt kivisszük a temetőbe, amazt meg pedig szintén külön teszünk megint, teszünk az ablakba.

Hat hét múlva, mindig van pomána, és akkor megint teszünk. És a többi, ami marad, mi nem dobjuk a csontokat a kutyáknak, vagy valaminek. Letesszük a gyászt, akkor ott nem muszáj, hozzátartozó nem táncol, tapossuk az arcát, nem jó, hanem csak ott köröskörül megyünk, teszünk ott pálinkát, bort a kapunk alatt, és akkor összeszedjük a fekete kendőket, evvel gyászolunk, meg a fekete ruhákkal, és akkor összeszedjük, beletesszük egy gödörbe, összeszedjük azt az ennivalót, csontokat, minden amit ettek, nem dobjuk a kutyáknak. Ahol van egy folyó, víz, mint itt is van egy folyó, akkor oda dobjuk a folyóra, hogy vigye a víz, hogy ő akkor jól érezze magát, hogy most már dobtuk magunkról a bánatot. És dobtunk aztat, hogy ne legyen több halott a háznál, családban ne történjen ez. Ez a szokás a cigányoknál. Az egy évre már akkor nagyobb pománát csinálunk, hogy akkor az egész család teszi le a gyászt, akkor már olyan pománát csinálunk, hogy ottan még egy lakodalom se nincsen. Hát ott tényleg sokan állnak, muzsikások, minden van, húzzák. Akkor mulatók nóták, mikor már leteszik a gyászt, akkor táncolnak. Már akkor táncolnak, hogy öröm van, hogy nem vett el senkit egy évig. Nem volt ereje, hogy vigyen senkit egy évig. És akkor már táncolunk. Hogy örömmel ment az az egy év ró-lunk, hogy nem történt semmi a családban. Akkor azok már táncolnak. Akkor már továbbvisszük a vízre azt a gyászt. Még jobban visszük. Hogy hadd vigye, ne legyen már több baj. Na, ez a szokás a cigánynál. Ugye a cigány fél a fekete ruhától. És a cigány,

mikor meghal és leteszi, ezek mind a tűzbe mennek. Vagy a tűzbe, vagy a folyóba. Mi nekünk már a háznál, nem kell az a ruha. Ha akármilyen új, nem tartjuk a háznál, hogy mi már gyászoltunk ebben. És félünk attól, nem akarunk mást gyászolni. Minálunk ez a szokás. Ha szeretettel halt meg, akkor szeretetet visz, de ha haraggal halt meg, akkor haragot visz. De ha családdal halt meg, akkor akármerre méné a családja, akármilyen bajban van, megmenti. Mindenhol mellettük van az a halott ember. Segít rajtuk.

Minden halottól veszünk szemfedeleket. Azért, hogy nehogy felejtjük el a halottakat. Erről eszünkbe fog jutni. Ha véletlenül volt pénze, és megtalálták a zsebébe, megdaraboltuk. Mikor Fata, a nagynéném meghalt, megdaraboltuk a száz forintot is. Mindenkinek jutott, mindenkinek van, nekem is van a bukszámban. Ez a szokás, mióta én érzem az eszemet, az öregeknek szokásuk. Még talán a nagyapámnak a nagyapja is csinálta ezt a szokást.

Lemez

Már lassan 15-16 éve, hogy így szőnyegezünk, mióta a húgom meghalt. Ott szőnyegettünk először. Kitéglázva volt azelőtt is, mert kitégláztuk, már 30 éve is, de így szőnyeget nem tettünk. Akkor se ment már föld. Mert akkor ilyen pallókat raktunk vagy talpfákat, ilyen sántalpfákat, ilyen régi, az a fából voltak, na mert úgy örökös. Csak mióta meghalt a húgom, azóta lett ez, hogy szőnyegezzük. Mert akkor a férje kapott utána 150 ezer forint biztosítást, és azt mondta, hogy ő ezt mind rákölti. És azóta megy ez, az országban mindenhol a cigányok ezt csinálják. Na. Ahol kettes, ott vagy a férje, vagy a felesége, akkor úgy csináljuk. Ahol olyan rokon van, hogy nincs felesége, vagy nincs család, olyan, hogy mellé menjen egyedüli, akkor egyeset csinálunk, de normálisat. Ugyanúgy kiszőnyegezve, szépen. Úgy csináljuk. Mert az az örökös lakása. Mert ez nem a miénk. Ebben csak lakunk. Az az örökös lakás. Onnan már vissza nem jön, az ott marad. De innen én elköltözhetek másik községbe vagy egy negyedik községbe, az ország bármelyik területére. Mehetek, jöhetnek, de onnan már egyszer, ha bemegy, onnan már vissza nem jön, abban marad, míg a világ fönt áll. Az ő szokása szerint tesszük le oda cigarettát, pénzt, italt, kávét, virágot. Ki milyen, ha nő volt, kávé volt, kávét. Volt, amelyiknek letesszük a ruhát is vele szépen. Például, ha van a pomána, akkor azt köll főzni, amit ő szeretett. Mindig, amit ő szeretett, mikor élt, akkor azt főztük neki.

Ez egy hagyomány, és így szoktuk meg, és így fogjuk még, a családomnak a családja is ezt fogja csinálni, mert ők is azt lássák, mert mink is azt láttuk a szüleinktől. Csak hát akkor nem volt ilyen mód, meg hát akkor nem volt ilyen fejlett a világ, mint most, egymást kisegítjük, ha bajba jutunk ilyenkor, és akkor szépen eltemessük. Hogyha van neki, akkor a felesége áll ki, meg a család. De ha nincs, akkor a család. Ha a családnak sincs, akkor a rokonság, és utána a távoli rokonok. Azt akkor becsületesen elosszák, hogy na, tudják, hogy mennyibe kerül egy temetés, akkor ki mennyit, ahogy a zsebe bírja. Most nekem van több, akkor én többet teszek. Neked kevesebb van, te kevesebbet. Hát meg kell ezt érteni, hogy csak szépen menjen a temetés. Ha lássák, hogy szegény, akkor összedobják, és akkor kisegítik a rokonság, barátok meg a helybeliek. Ha nem is adja meg. Valamennyit adnak neki, hogy ő intézze, a többit meg összedobják úgy. A barátok, hozzátartozók, messzibbről rokonok, akkor az ismerősök, és akkor is szépen temetnek.

Legalább két napig virrasztanak. De attól függ, kórházból mikor adják ki, de hát mink már attól az éjszakától, ahogy meghal, ha például a kórházban hal meg, máma már úgyse lehet kihozni, akkor az éjszaka már virrasztalunk. Ameddig el nem temessük. Hát volt olyan, hogy egy hétig is virrasztaltuk. Négy-öt éjszakát is, hát mert fönt akarják tartani. Minél tovább legyen köztük a hozzátartozójuk. Tehát addig van fönn virrasztás, amíg nem temette el, a halál és a temetés közötti időben végig virrasztanak az emberek, hogy megadjuk a halottnak azt a tiszteletet. Szólnak, értesítik a rokonságot vagy a jó barátokat, hogy meghalt a mit tudom én, rokonom vagy apám, vagy feleségem, vagy a testvérem, és akkor megy a hír, akkor mindenki megy. Minden községből. És akkor aki megy, az a 95 százaléka, ... mindenki visz egy fél liter pálinkát, egy liter pálinkát vagy egy láda sört, ... pótolja a hozzátartozót, mert az sokat jelent. Étel senki nem visz. Azt a család állja. Így, aki megy virrasztalóba, az mindenki visz. Hát olyan 9–10 órától este, akkor már kezdődik az éneklés. Még esznek, isznak és akkor szépen nyugodtan énekelnek reggelig, míg szépen mindenki el nem megy haza. Aztán este megint ugyanúgy. Ha ő mulató ember volt, és tudott énekelni, akkor azokat a nótákat, amiket ő tudott, azokat el-elmondjuk. Összefogunk társaságba, és akkor na... közösen el szoktuk mondani. Mert olyankor legjobban a rokonnak vagy a legközelebbi rokonának, vagy a családjának, annak mondjuk el a bánatát, mert az annak van legnagyobb bánatja mindig, a legközelebbi családjának, feleségének vagy férjének, mindig a legközelebbinek mondjuk el, mert őt sújtsa legjobban ez a tragédia.

Én azt gondolom magamról, ha én meghalnék, engem is így temetnének. És ez, evvel a gondolattal is fogok meghalni, hogy nem fogok félni attól, vagy tartani, hogy nem fognak szépen eltemetni a család meg a feleségem, vagy a testvéreim, vagy a rokonok, ugyanúgy szépen eltemetnek.

Sokan azt mondják, hogy a cigányok a leggazdagabbak. Mert sok pénzt fektetnek bele. Hát én mondtam egy párnak már úgy, hogy nem a pénz a gazdagság, mert, mondom, többet nem visz, meg nem is adunk neki. Azt vigye el magától, mondom, amit megérdemel öregségére, vagy mit tudom én, halála után. Ezt megadjuk. Ha nem marad semmi, akkor is megteesszük. Aztán majd utána csinálunk, hogy legyen. De akkor is megcsináljuk. Hát még él az ember, addig tud forgatni, meg csinálni, valami lesz... Hát volt olyan sok ember, hogy na szegény volt, nem maradt semmi, kisegítettük, adtunk kölcsön neki, majd ideadod. Boldoguljon. Lehet abból csinálni. Én is kaptam, én is adtam soknak kölcsönt is, meg adtam is, meg kaptam is, mert sokszor jólesik, mikor nincs, és kisegít valaki.

Mink szépen temetünk, mindent megadjuk, például egy gödör, mire kész, százezer forint. A koporsót a legdrágábbat vesszük, vagy érc, vagy a legdrágább fából. Nem meg úgy tönkre. Bír száz évet, vagy tovább bírja ott benn, mert ki van fóliázva, ki van pucolva, ki van szőnyegezve, gondolom, eső, víz, rohadás nem éri, és akkor bírja sokáig. Akkor a sok ital, az étel, hát az, még többbe kerül, mint egy lakodalom. Hát a magyarok éppen csak hogy kiássák a gödröt, megveszik a koporsót, és eltemetik. Láttam én sok helyen. Ők nem áldoznak. Nálunk is megcsinálják a keretet ugyanúgy szépen, mint náluk. Na, van, aki meg tudja csinálni, de van, akinek nincs rávalója, az nem bírja, de akkor is azt megcsináljuk mink, például akinek van több tehetsége. Megadjuk a tiszteletet, aki jön, egyen igyon, és na ne mondjon se rosszat, csak legyen megelégedve mindennel. Mert nálunk ez az ősi szokás. Hát régebben itt a faluban is volt olyan, mikor még a háznál

virrasztoltak, még nem volt ravatal, egy-egy fél liter pálinkával megkínáltak, egy-egy háromcentessel, ittak, ittak, de nem úgy, mint nálunk. De most már nem, mióta itt van kint a ravatalozó, nem isznak. Esetleg itthon, ha elmegy az ember, megkínálják, de náluk nincs ez a szokás. Se a magyaroknál, se a románoknál. Ők azt éneklnek csak, amit a papok mondanak. Mást nem. De nálunk énekelnek. Míg végigviszik, ott is, amikor leteszik, még le se engedik, hogy tegyék, és akkor is énekelnek, sőt ha van zenész, akkor még ott is húzzák a gödörnél, hogyha kap az ember muzsikásokat, zenészeket.

Már most, az egyik magyar ott a szomszédban, rá két napra meghalt a felesége, ő is úgy temetett. Szépen kiszőnyegezte a felesége gödrét, és szépen eltemette ugyanúgy, levasalta, sőt, még betont tett rá a feleségére. Ugyanúgy csinálta a szomszéd is, ahogy látta, hogy csinálják a cigányok. Virrasztálás volt, ugyanúgy ő is megtartotta. Nem itt, a háznál, hanem ott kinn virrasztottak. Italt vitt ki a temetőbe, ugyanúgy leszőnyegezte, lakást csinált neki ő is. Lehet, hogy két-három év múlva már itt a magyarok is így fognak temetkezni, hát egy megkezdí, akkor már ez ugyanúgy megy, és a magyarok is itt egy páran, nem mindegyik, de már amelyik úgy jobb módú, és lássa, hogy ebben az igazság, hogy az egy örökös lakás, ahova lemennek, mert megadjuk az ősünknek a tiszteletet, a végakarátját, hát nálunk ez a szokás.

JEGYZETEK

1. A több mint négyezer lelket számláló Kétegyházán többségében görögkeleti vallású, magukat románként mondó emberek laknak. A románok mellett katolikus vallású magyar és német népesség él itt. A település mintegy tíz százalékát teszik ki a cigányok. Ők elsősorban – a másári, a kherári és a csurári törzshöz tartozó – oláh cigányok, bár a törzsi leszármazás elmesélése rendre bonyodalmakat, zavarokat és vitákat okoz akár a házaspárok, akár a testvérek vagy egyéb rokonok között. A falu oláh cigánysága egységesen a többi falubeli nem oláh cigány cigányt romungrónak nevezi, a nem cigányokat pedig gázsóknak vagy ezzel szinonim kifejezésként parasztnak mondják. Gázsón egyaránt értenek magyart, román és parasztot. Amikor a román kategóriát használják, konzekvensen román anyanyelvű és/vagy görögkeleti vallású emberekre gondolnak. Ha valakire a magyar megjelölést mondják, egyaránt gondolhatnak magyar és román emberre is.
2. E fejtegetés elhangzott a cigány nyelvről és a cigány kultúráról szóló konferencián az Államigazgatási Főiskolán, 1997-ben.
3. Michael Stewart elsősorban Okely (1984; 1991), Sutherland (1977) és Bloch (1988) elméletére utal.
4. A magyar halotti és temetési szokások konkrét leírásaiban nem igazán bővelkedünk. A rendelkezésünkre álló megfigyelések jobbára az etnográfia által a népi kultúra hagyományosnak tartott korszakára vonatkoznak. A néhány cigány temetési leírás ezzel szemben egyel későbbi korszakra, az elmúlt fél évszázadra vonatkozik. A néhány összefoglaló jellegű munka (Tárkány Szűcs 1981, Tátrai 1982, Károly 1988) lényegében egységesen K. Kovács (1944), Kiss (1920) szakirányú tanulmányaira hivatkozik, utalva természetesen olyan táji és települési monográfiákra is, amelyek megemlítik a gyászt és a temetést is. Legteljesebb munkának Kunt Ernőnek a magyar parasztság halálképerőlről szóló tematikus monográfiáját tekinthetjük (1987). Ebben lépésről-lépésre nyomon követhetjük a temetés menetének egészében a cigányok és a parasztok gyakorlata kö-

zötti analógiákat. Kunt Ernő (1981:36) arról ír, hogy az ember, illetve az emberi társadalom halálhoz való viszonyát öt különböző típusba sorolhatjuk. Ezek közül korunk európai ipari-civilizációs világképe igyekszik a halált tagadni (első típus), a halál elutasításának koncepciója a zsidó-keresztény alapozottságú kultúránkban található meg (második típus), míg a negyedik típus, a „halál elfogadása, tudomásul vétele a keleti kultúrákban – bizonyos áttételekkel az európai parasztságnál is – általános”. „A temetési szokások három vonatkozásban tartalmaznak utasításokat 1. A tovább élőket ért veszteség lehetőleg rugalmas feloldására, a végzetes krízishelyzet kiküszöbölésére. 2. Az elhunyt testi maradványainak eltávolítására az élők közül úgy, hogy az az előbbiekre higiénés veszélyt ne jelentsen. 3. Az elhunyt feltételezett nem halandó minőségéről való gondoskodás meghatározásában.” (Kunt 1981:48.)

IRODALOM

BLOCH, MAURICE

1988 Death and the Concept of the Person. In *On the Meaning of Death*. S. Cederroth – C. Corlin – J. Lindstrom, eds. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

ERDŐS KAMILL

1958 Cigány temetés. *Néprajzi Közlemények* 3(1–2):107–127.

GLONCZI ERNŐ

2000 Jegyzetomb. *Phralipe* 3.

KÁROLYS LÁSZLÓ

1988 Siratóének. In *Magyar néprajz V. (Magyar népköltészet: Folklor I.)* Vargyas Lajos, főszerk., Istvánovits Márton, szerk. 611–632. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS LAJOS

1920 Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethnographia* 31:80–94.

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár: Minerva, Erdélyi Tudományos Intézet.

KUNT ERNŐ

1981 A halál tükrében. Budapest: Magvető Kiadó.

1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest: Gondolat.

OKELY, JUDITH

1984 *The Traveller Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.

1991 Szimbolikus határok. *Café Babel* 1:37–54.

RÉZMŰVES MELINDA

1992 A magyarországi oláh cigányok szokásai gyász idején. *Phralipe* 11:20–25.

STEWART, MICHAEL

1994a A magyarországi oláh cigányok halotti szokásai. *Cigányfűró* 3:18–23.

1994b A magyarországi oláh cigányok halotti szokásai. Második rész. *Cigányfűró* 4:21–29.

SUTHERLAND, ANNE

1977 The Body as a Social Symbol Among the Rom. *In The Anthropology of the Body*. John Blacking, ed. 379–390. London – New York – San Francisco: Academic Press.

SZAPU MAGDA

1984 Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál. Budapest: Néprajzi Kutatócsoport. / *Ciganisztikai tanulmányok* I./

SZUHAY PÉTER

1993 Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio* 4:31–54.

TÁRKÁNY SZÚCS ERNŐ

1981 A halál. *In Magyar jogi népszokások*. 179–198. Budapest: Gondolat.

TÁTRAI ZSUZSANNA

1982 Temetés (243–246), virrasztás (572–573). *In Magyar néprajzi lexikon* V. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÉTER SZUHAY – EDIT KŐSZEGI

A flat forever. Ethnic differences and Zsigmond Faragó's funeral in Kétegyháza (Hungary)

If we wish to analyse rituals we need to document the events going on during it in one way or another. This case study is based on a video documentation of Rom funeral in the village Kétegyháza (Hungary). The first part of the paper describes the current event. In order to put the concrete funeral into a wider context we can use two kinds of source. On the one hand we might search for prototypes in former funerals both within the Rumanian Orthodoxes and the Roma living in or around the village. On the other hand, the Rom themselves have documented most of their funerals on videotape since the 1990s, and these films may have strong influence on the structure of the current funerals.